

Ապագա
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

Համար 67, Դեկտեմբեր , 2016 թ.

No. 67, December 2016

ԱՊԱԳԱ No. Համար 67 (82) 2016 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Քովանդակություն

Հայերեն

Նոր Ջուղայի թատրոնը

Անգլերեն

Ան ու սարսափի իշխանություն- Տրապիզոնի և
Էրզրումի ջարդերը

Պարսկերեն

Իրանահայ Համայնքի առաջացումը/
Գեղանկարչությունը հին Իրանում/
Մանածագործությունը հին Իրանում

CONTENTS

Armenian

Armenian theater in New Julfa

English

A REIGN OF TERROR- Armenian Massacres in Trabzon
and Erzurum

Persian

Armenian community in Iran / Paining and Textile in Iran

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

Նոր Զուղայի թատրոնը

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Նոր Զուղայի թատրոնը սկիզբ է առել 1886 թ., երբ մի խումբ երիտասարդներ Բեգլար Աղայանի ղեկավարությամբ «Սիմոնենց» կոչված վանքապատական բնակարանում (ներկա Հայ Ակումբ) բեմադրեցին «Խեչոյի թուզը» վոդեվիլը՝ 26 հանդիսականների համար:

1888թ. մի քանի երիտասարդների ջանքերով, հիմք է դրվում մի թատերական միություն: Խմբի անդամներն էին Մելքում Մարգարյանը, Մայիլ Եսայանը, Հարություն Տեր Կարապետյանը, Պողոս Մարտիրոսյանը եւ Աստվածատուր Սարգսյանը: Նրանք նույն թվականի մարտի 16-ին մի կոչով դիմում են հանրությանը, նյութական օժանդակություն ստանալու «Թատերական Ակումբ»-ի հիմնադրման համար, որը եւ ջերմ ընդունելություն է գտնում եւ անմիջապես չարժեքական մի բեմ է կառուցվում Նոր Զուղայի Ազգային Կենտրոնական դպրոցի սրահում, ուր բեմադրվում են մի քանի պատմական պիեսներ ու վոդեվիլներ, սակայն թատերական կյանքին խիստ խոչնդոտ է հանդիսանում 1890 թ. Նոր Զուղայի Թեմի առաջնորդ Եսայի արք. Աստվածատուրյանը, որը դեմ էր թատրոնին, ուստի դադարեցվում են ներկայացումները եւ կազմալուծվում է թատերական միությունը¹: Սա Նոր Զուղայի թատրոնի առաջին շրջանն է կազմում (1886-1890թթ.):

Երկրորդ շրջանը (1897-1907թթ) սկսում է յոթ տարի անց նոր առաջնորդ Մաղաբիա եպս. Տերունյանի ժամանակ, նոր էջ է բացվում թատերական կյանքում, հանձինս Ազգային Դպրոցների Հոգաբարձության եւ ուսուցչական կազմի, որպես ղեկավար ունենալով նախ Հովսեփ Ղարախանյանին, ապա Մկրտում Կարապետյանին:

1899 թ. նոյեմբերի 11-ին հիմնադրվում է «Թատերասիրաց ընկերությունը», որին մասնակցում էին Մկրտիչ Կարապետյանը (նախագահ), Տիգրան Արզարյանը (քարտուղար), Ներսես Տեր Հարությունյանը (գանձապահ), Խորհրդականներ՝ Հարություն Հորդանանյանը, Մկրտիչ Հարությունյանը, Սարգիս Սարգսյանը: 1899 թ. հայ կանաչք եւս կարողանում են բեմ բարձրանալ հանձինս օրիորդներ Ուսանա Սիմոնյանի, Ծաղիկ Մինասյանի եւ Լուսաբեր Տեր Հակոբյանի:

Առաջին ներկայացումը իզական սեռի մասնակցությամբ, լինում է Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն»: Ներկայացումը կատարվում է

¹ - Լ.Գ. Մինասյան, Նոր Զուղայի թատրոնը, Ն.Ձ. 1995 թ, էջ 15-22:

հաջողություններ, ուստի կազմակերպվում է պարսկերեն լեզվով «ՀԱՋի Աբդուլ Նարի» ներկայացումը, որի հեղինակն էր Հարություն Հորդանանյանը:

Թատերական ընկերությունը կարճ դադարից հետո վերակազմավորվում է 1900 թ. օգոստոսի 12-ին, Ազգային Երկսեռ Դպրոցների Հոգաբարձության հովանավորությամբ: Սակայն Պապյան ամուսինների հեռացումով՝ ընկերությունը քայքայման է ենթարկվում: Դրանից հետո մինչև 1905 թ. ներկայացումները կազմակերպվում էին Ազգային դպրոցների ուսուցչական կազմի նախաձեռնությամբ, ներկայացվում է «Ռուզանը»:

1905 թ. կրկին վերակազմակերպվում է «Թատերասիրաց Միությունը»: Այս շրջանի ներկայացումները ղեկավարում է Արմենակ Հարությունյանը: Սակայն նրանց նրանց գործը երկար չի հարատևում եւ Նոր Զուղայի ներքին պառակտումների պատճառով կազմալուծվում է ընկերությունը եւ համայնքը բավարարվում է հատ ու կենտ ներկայացումներով Ազգային դպրոցներում²:

Նոր Զուղայի Թատերական կյանքի երրորդ շրջանը հանդիսանում է 1908-1913 թվականներին: Թատերական ընկերության քայքայումից հետո 1908 թ. Նոր Զուղայում Ս. Կատարինյան օրիորդաց դպրոցի 50-ամյա հոբելյանի բերումով, դպրոցների տեսուչ եւ առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդապարյանի գլխավորությամբ հիմնադրվում է «Գրական-կրթական ընկերությունը», որի աշխատանքները պարունակում էին նաեւ Թատերական ներկայացումները: Կին դերասանների կարիքը հոգում է կանանց օժանդակ վարչությունը, հանձինս օրիորդներ՝ Վարդուհի Խաչիկյանի, Իշխանուհի Զոհրապյանի, Դստրիկ Դավթյանի եւ Ծովինար Վարդանյանի:

Միությունը հաջողում է ներկայացնել Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը» (անգլերենով), Սումբատովի «Դավաճանությունը» ողբերգությունը եւ Մոլիերի «Սերը բժիշկ» կատակերգությունը հայերեն լեզվով³:

Երկու տարին հազիվ բոլորած ընկերությունը , շուտով քայքայվում է, սակայն Նոր Զուղայի Թատրոնը շարունակում է իր գոյությունը, ներկայացումները կազմակերպվում են Ազգային դպրոցների ուսուցչության եւ այլ խմբակցությունների, ինչպես՝ «Հայկական Թատրոն»-ի «Ազգային Թատրոնի», «Ժողովրդական ներկայացումներ»-ի ու այլոց կողմից. ներկայացվում են Լեոն Մանվելյանի «Վերածնունդ»-ը, Ա. Աբելյանի «Մարվող ճրագներ»,

² - Նույն տեղում, էջ 22-35:

³ - Նույն տեղում, էջ 37:

Շիրվանզադեի «Եվգինե», «Պատվի համար», «Էս էլ քեզ 200 հագար», Մեծապատիվ մուրացկաններ», «Էլի մեկ գոհ», «Շարլատանը» եւ այլն:

Այդ ներկայացումներին մասնակցում էին Կ. Նանջիկյանը, Մկրտ. Կարապետյանը, Ա. եւ Կ. Հարությունյանը, օր. Մ. Վարդանյանը, Պ. Շուքուրյանը, Վ. Գալստյանը, օր. Վ. Խաչիկյանը, օր. Էմիլի Մկրտչյանը, Լեոն Ընջրդուկյանը, Մ. Մարգարյանը, Մ. Աղախանյանը, Մ. Ֆեներճյանը, օր. Ղ. Դավթյանը, Հ. Բաղդասարյանը, օր. Ա. Դավթյանը եւ ուրիշներ⁴:

1913 թ. մեծ շուքով տոնվում է Նոր Զուղայի թատրոնի 25-ամյակը: Առաջին երեկոն ներկայացվում է «Մեծն Ներսես» ողբերգությունը, իսկ երկրորդ երեկոն, Շիրվանզադեի «Արմենուհի» դրաման: Կազմակերպող հանձնախումբը 1914 թ. փետրվարի 23-ի իր ժողովում ներկայացնում է իր գեկուցումը եւ հրաժարվում:

Նոր Զուղայի թատրոնի չորրորդ շրջանը կարելի է համարել 1914-1920 թթ. ժամանակաշրջանը: Այս շրջանի ընթացքում հիմնադրվում է «Թատերական վարչություն» միությունը, բացի սրանից կազմակերպվում են նաեւ այլ թատերական խմբեր: «Ժողովրդական թատրոն», «Ազգային թատրոն», որոնց հետ Ազգային դպրոցների ուսուցչական խումբը, բեմադրում են մի շարք ներկայացումներ, ինչպես Արեւ Արեւյանի «Ժայռ» դրաման, Շիրվանզադեի «Չար ոգի»-ն եւ «Պատվի համար»-ը, Էմին Տեր Գրիգորյանի «Սողա» կատակերգությունը, Օգյուստ Վաքրրի «Ժան Բոդի»-ն, Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը», Հ. Միլլերի «Թղթամուլի վախճանը», «Մարվող ճրագները», «Փարիզի շրջմուխը», եւ այլն:

1917-ին Նոր Զուղա են գալիս Բարսեղ եւ Քնարիկ Աբովյան ամուսինները, որոնք Արմենակ Հարությունյանի եւ իր տիկնոջ Կատարինեի եւ այլ սիրողների մասնակցությամբ բեմադրվում են «Արչին Մալախ», «Մազդա», «Չարի ոգի», «Մաշտի Իբադ», «Փարիզի շրջմուխը», «Պեպոն», «Փուչ գավակը», եւ այլն:

Այդ օրերի թատրոնում առանձնապես իր դերն ունեն Մարտիկ Ֆեներճյանը, որը 1919 թ. սպանվում է բախտիարացի լուռերի ձեռքով:

1915 թվականից սկսյալ, երբ հիմք է դրվում «Կարմիր խաչ» միությունը, որը ապա վերանվանվում է «Հայ Կանանց Գիտություն միություն» ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպվում են ներկայացումներ, նրանց եւ Ազգային դպրոցների ուսուցչության եւ այլ միությունների մասնակցությամբ: Վերակազմակերպվում է «Թատերական վարչությունը» եւ եռանդուն աշխատանք ծավալում⁵:

Նոր Զուղայի թատրոնի հաջորդ՝ հինգերորդ շրջանը (1920-1930) պայմանավորված էր «Հայ դրամա-օպերետային կոլեկտիվի», «Հայ

⁴ - Նույն տեղում, էջ 39:

⁵ - Նույն տեղում, էջ 47:

դրամատիկ դերասանական խմբի» եւ հայտնի դերասանուհի Սիրանուշի այցելությամբ: Այս շրջաը ամենաաշխույժն է գնահատվում Նոր Զուղայի թատերական պատմության մեջ: 1920-ին Նոր Զուղա է գալիս Թիֆլիսից դերասան Մաթեոս Սանամյանը, որը ներկայացնում է «Նամուսը», «Օթելլոն», «Ավագակները», «Անուշը» Ալեաքսանդր Ներսիսյանի ղեկավարությամբ: 1921 թ. հունիսին Նոր Զուղա է գալիս նշանավոր դերասանուհի Սիրանուշը, իր դստեր՝ Աստղիկի եւ թուան՝ Պարույրի հետ, որոնց հետ գալիս են նաեւ Միքայել (Միշա) եւ Մարգո Կոստանյանները, իրենց որդու՝ Վարդիայի հետ, որոնք 5-6 ամսվա ընթացքում կազմակերպում են մի շարք ներկայացումներ «Հայ դրամատիկ դերասանական ընկերություն» եւ «Հայ դրամա-օպերետային դերասանական ընկերություն» անուններին ներքո:

Այդ շրջանում բեմադրվում են «Անհայտ կին», «Համբետ», «Մեղքի աղբիկը», «Արչին Մալալան», «Աշուղ Ղարիբը», «Աշխարհի դատաստանը», «Ղարաբաղի աստղագետը», «Ասլի Քյարամ», «Օթելլո», «Խաբված հույսեր», «Ուրվականներ», «Պեպո», «Սայաթ Նովա», «Սամուելը», եւ բազմաթիվ այլ ներկայացումներ:

1930 թ. Նոր Զուղա են այցելում «Նորել դերասանական խումբ»-ը եւ «Հայ դերասանական ակումբը» Հարություն Թրագոչյանի եւ Աշոտ Առուստամյանի գլխավորությամբ, բեմադրվում են «Մեղքների կոծիր», «Լեյլի Մաջնուն», «Քաջ Նազար», «Նամուս», «Շիրին եւ Ֆարհադ», «Սայաթ Նովա», «Անուշ», «Ինկած բերդի իշխանուհին», եւ այլն⁶:

Նոր Զուղայի թատերական վեցերորդ շրջանը (1933-1936 թթ.) ներառում է Նոր ներկայացումներ, որոնք եւ ավարտվում են թատրոնի արգելափակումով: 1931-1935 թթ. ներկայացումները ղեկավարում են Միշա Մանուկյանը, Միշա Կոստանյանը, Գ. Քոչարյանը, Արամ Ալշուղյանը, Սիմոն Բեջանյանը, Ա. Հովհաննիսյանը: Թատերական վարչության համագործակցությամբ, բեմադրվում են «Փառքի ճամբին», «Ասլի Քյարամ», «Արչին Մալալան», «Անհայտ կինը», «Կայսր» (Լ. Շանթի), «Օթելլո», «Աշուղ Ղարիբ», «Նամուս», «Միավաշ եւ Սուղարե» եւ այլն: Ներկայացումներին մասնակցում էին Կոստանյան ամուսինները, Արմեն Մկրտչյանը, էմմա Վարդանյանը, Հայկազ տեր Մարտիրոսյանը, Մերի Պարթեւյանը, Սարգիս Հարությունյանը, Արամ Ալշուղյանը եւ ուրիշներ:

1934 թ. Նոր Զուղա է ժամանում դերասան Մանուել Մարությունը, եւ հունիսից ղեկավարում ամիսներում բեմադրում է վեց պիես, իսկ 1935 թ. այդ քաղաքն է այցելում Մկրտիչ Թաչճյանը, եւ բեմադրում մի

⁶ - Նույն տեղում, էջ 56:

քանի ներկայացումներ, մասնակցություններ իր տիկնոջ Արուս թաշճյանի, Հարություն Մինասյանի ու այլոց:

1936 թ. Ռեգաշահյան բռնությունների հետեւանքով փակվում են հայկական դպրոցները եւ դադարում է հայ թատրոնը:

Հայ մշակութային կյանքը ընդհանրապես եւ Նոր Զուղայի եւ իրանահայ մյուս շրջանների թատերական ներկայացումները 7-8 տարվա դադարից հետո կրկին սկսում են 1944-45 թթ.: Նոր Զուղայի թատերական կյանքի 7-րդ շրջանը (1944-1960 թթ.) կրկին զարգացում է սկսում հանձինս նորակազմ «Թատերական սեկցիայի», եւ «Սովետական Հայաստանի հետ կուլտուրական կապ պահպանող Նոր Զուղայի հայկական ընկերություն» կամ կարճ անունով «Նոր Զուղայի կուլտուրական միություն»: Բեմադրվում են արդեն հիշատակված ներկայացումները, որոնց մասնակցում էին խոսքով Մարգարյանը, Արտեմ Այվազյանը, Շարա Տալյանը, Արմեն Մկրտումյանը, Գուրգեն եւ Հայկառու Տեր Մարտիրոսյանները, Գրիգորիա եւ Նրա դուստրը՝ Ծաղկուն Հազրումյաններ, Ստ. Մարգարյանը, Կ. Աղաջանյանը, Միքայել Խախանյանը, եւ ուրիշներ⁷:

Հաջորդ շրջանում (1960-1980 թթ.) Նոր Զուղայի թատրոնը եւսանդուն զարգացում է ապրել, մասնավորաբար երբ հիմնադրվում են «Գեղարվեստից սիրողներ», «Նոր Զուղայի Հայ Մշակութային միություն» (1962 թ.), եւ «Երիտասարդաց կենտրոնատեղին» (1972թ.), Հովիկ Ալլահվերդյանի ղեկավարությամբ, երկու տարվա ընթացքում բեմադրվում են չուրջ տասը ներկայացումներ, օրինակ «Բաղդասար աղբար», «Եվգինե», «Վերածնունդ», «Կուլյերի երկիրը» եւ այլն:

1963 թ. ղեկավարների 12-ին եւ 15-ին Նոր Զուղայի Հայ Ակումբում միջազգային ճանաչում գտած հայ երգչուհի Գոհար Գասպարյանը ունենում է իր երգահանդեսը:

Նոր Զուղայում թատերական ելույթ են ունենում Բեյրութի «Գասպար Իփեկյան» թատերախումբը (1971 թ. գտնվում էր Թեհրանում, որից հետո հրավիրվում է Նոր Զուղա), որը բեմադրում է Բաֆֆու «Ոսկի աքաղաղ»:

Զուղայում մի քանի անգամ ելույթ է ունեցել նաեւ Ելենա Ավետիսյանի պարախումբը⁸:

Նոր Զուղայի թատրոնը զարգացման նոր թափ ստացավ 1979-1984 թթ.: Այս շրջանում հրապարակի վրա էր Նոր Զուղայի «Արմեն» թատերախումբը, որ ղեկավարում էր Արշավիր Ղարիբյանը: Թատերախումբը հիմնադրվել էր 1979 թ. հունիսի 23-ին եւ մինչեւ 1983 թ. մայիս բեմադրել է ութ ներկայացում. Բերթոլդ Բրեչտի «Տեր

⁷ - Նույն տեղում, էջ 60-63:

⁸ - Նույն տեղում, էջ 74:

Փոնթիկան եւ նրա ծառան՝ Մաթին» (Ազատ Մաթյանի թարգմանությունը), Հենրիկ Իրսենի «Նորա»-ն, Վարդան Աճեմյանի «Ռեկվոր»-ը եւ «աղախին»-ը, Ալ. Շիրվանզադեի «Զար Ոգի»-ն, Բ. Բրեշտի «Մայր Քարարի հրացանները», (Զարեհ Տեր Սուքիասյանի թարգմանությունը), Շիրվանզադեի «Շառլատան»-ը, Մ. Քոչարյանի «Կործանում»-ը: Խմբի բեմադրիչն էր Արշավիր Ղարիբյանը, իսկ սիրողական դերասաններից կարելի է հիշատակել հետեւյալներին. Նորայր Մատուրյան, Արամազդ Պողոսյան, Ռոսվելթ Ալեքսանդրյան, Ռոզիկ Աղաջանյան, Դեզիրե Բաղդասարյան, Զարեհ Տեր Սուքիասյան, Հրանուշ Սարգսյան, Ժենիկ եւ Նորիկ Աղազարյաններ, Քլարա Ամիրխանյան, Համիկ Թորոսյան, Վաղո Սուքիասյան, Ելենա Ալեքսանդրյան, Ռիմա Հովսեփյան, Ազատ Մաթյան, եւ ուրիշներ⁹:

1983 թվականի դեպքերից հետո, երբ սկսվեցին ճախակողմյան ուժերի ձերբակալումները՝ մասնավորապես Իրանի ժողովրդական կուսակցության նկատմամբ, նրանց հարող հայկական միությունները (Օրինակ ԻԱՄՄ) կորցրեցին նախկին աշխուժությունը: Արշավիր Ղարիբյանը ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան եւ դադարեց Արմեն թատերախմբի գործունեությունը:

1984 թ. Նոր Զուղայի Հայ մշակութային եւ գրական «Մասուն» միություն «Ա. Ահարոնյան» թատերախումբը ներկայացրեց «Ինքը Հայ ժողովուրդը» Զարեհ Թորոսյանի ղեկավարությամբ:

Նոր Զուղայի թատրոնի նորագույն շրջանում (1985-1990) անկում ապրեց: Նոր Զուղայի թատրոնը, սկզբից մինչեւ 1951 թ. միշտ բեմադրվում էր Ազգային Կենտրոնական դպրոցի սրահում: Այդ օրերում Ակումբում կառուցվեց նաեւ մի սրահ իր բեմով, իսկ 1972-ից

⁹ - Արշավիր Ղարիբյան, Նոր Զուղայի Արմեն թատերախումբը, Թեհրան 1983 թ.,

մանկապարտեզի նոր բեմն ավելացավ գործող սրահին: 1980-ական թվականներից Ակումբի սրահը եւ հետո Ակումբը փակվեցին՝ ժողովրդական ներքին պաշտարի հետեւանքով, իսկ ամբողջ շենքը ծառայեց պատերազմից տուժած ընտանիքներին, ուստի որպես ձեռնարկների վայր մնաց միայն դպրոցը՝ ու «Արարատ»-ի սրահը: Վերջին տարիներում ներկայացումները կազմակերպվում են Արարատ միության «Լ. Շանթ» թատերախմբի եւ ազատ թատերասեր Տիգրան Տեր Մարգսյանի ջանքերով:

Մի ՊԱՏԿԵՐ «ԿՈՐԵԱՆՈՒՄ»-ի ԲԵՄՆԱԿՈՆՑՈՆԵՐՑ

1979-ից հետո, երբ նոր Զուգայում հիմնվեց Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային Միության մասնաճյուղը (ԻԱՄՄ), Ազատ Մաթյանի ղեկավարութեամբ տրվեցին մի քանի ներկայացումներ, որոնցից հիշատակելի է «Ամերիկացի փեսացու» կատակերգությունը (հեղինակ Ա. Մաթյան), նրանցից ոմանք բեմադրվել են նաեւ Շահինշահում¹⁰:

Նոր Զուգայից բացի, ներկայացումներ են տրվել նաեւ ենթակա գավառների՝ Փերիայի, Զարմահայի եւ այլ գավառների հայաբնակ գյուղերում: Փերիայում առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել 1904 թ. Նամակերտ գյուղում, 1945-46-ից հետո Խոյզան գյուղում (երբ հիմնվեց արույան գրադարար), ներկայացումներ են կազմակերպել նաեւ Բոլորան, Նամակերտ, Հադան, Ղարդուն եւլ գյուղերում¹¹:

¹⁰ - Լ. Գ. Մինասյան, նշվ. աշխ. էջ 85-86:

¹¹ - Լ. Գ. Մինասյան, «Պատմություն Փերիայի հայերի», էջ 353-355:

Զարմահալ գավառում առաջին ներկայացումը տրվել է 1906-1907 թթ. Սարգիս Վարժապետի (Սարգիս Հովհաննիսյան) ջանքերով, ուր ներկայացվել է «Արչակ երկրորդը» Լիվասյան եւ Վերին Քոնարք գյուղում, ապա ներկայացումներ 1930-ական թթ. Մամուլքա եւ Լիվասյան գյուղերում, Ցածի Քոնարք գյուղում¹²:

Ներկայացումներ են տրվել Քյարվանդ գավառի Դովլաթաբադ եւ Քրդեր գյուղերում, որտեղ եւս գոյություն ունեին դպրոցներ , մինչեւ 1946 թ. ներգաղթը, երբ այդ գյուղի ամբողջ բնակչությունը մեկնեց Հայրենիք:

¹² - Վ. Անդրեասյան, «Զարմահալ գավառը» Ն, Զ. 1977, էջ 72-73: Նաեւ Ա. Սարյան, «Պատմ. Զարմահալ գավառի», Թեհրան 1980, էջ 324-367:

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES A REIGN OF TERROR.

**FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.
CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED
BY MASSACRE AND OUTRAGE.
THE RED CROSS TO THE RESCUE.**

BY THE
REV. EDWIN MUNSELL BLISS,
Late of Constantinople,
Editor of *ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS*; Assistant Editor
of *THE INDEPENDENT*,
ASSISTED BY

The *REV. CYRUS HAMLIN, D. D.*, Founder of Robert
College; *PROF. E. A. GROSVENOR*, of Amherst College;
REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other
Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of
the Massacres.

CHAPTER XXII.

MASSACRES AT TREBIZOND AND ERZRUM.

**Importance and General Prosperity of Both Cities — Threats by the
Turks — Terror Among; the Armenians — Suddenness of the Attacks
— Murder and Pillage by Regular Soldiers, Under the Eye of Foreign
Consuls — Ferocity of the Turks — Testimony of Eye-Witnesses —
Terrible Scenes at the Burial of the Victims.**

The city of Trebizond is one of the most beautifully situated in the Turkish Empire. On the eastern end of the Black Sea, occupying the southern slope of a picturesque range of mountains, which extends all the way from Constantinople to the Persian border, it has been since the time of Xenophon one of the most important places of the region. For centuries it was the starting-point of caravans to Persia, and all the Persian trade

passed through its harbor, notwithstanding that that scarcely deserved the name, being little more than an open roadstead. The city itself has grown far beyond the original bounds, and there has seemed to be less of that fear which compelled the crowding together of the houses. Up the valleys of the mountains, and along the coast on either side, there extend gardens and vineyards, with many pleasant residences. Its population of about 45,000 is divided between Turks, Armenians and Greeks, the Turks being in a bare majority, and the Armenians somewhat outnumbering the Greeks. There are also consular representatives of the principal European countries, as well as of the United States. Up till within a few years trade has been brisk and the people acquired a reputation throughout the East for shrewdness of dealing. After the treaty of Berlin, and the occupation of Batum by the Russians, considerable trade that had formerly passed through Trebizond was diverted to Batum, and the wagons of the Circassians took the place of the mule and horse caravans of the overland route by way of Erzurum and Van. An effort was made to relieve the situation by the building of a very good carriage road over the mountain, south to Erzurum, a distance of about 180 miles. But the increasing disturbances in the region of Van, and over the mountains to Khoi and Tabriz proved more than an offset for the building of the road, and trade once diverted could to only a limited degree be brought back again into the old channel. Thus Trebizond has lost not a little of its importance. It is still, however, a city of considerable influence and its people are looked upon with more or less suspicion by the Turkish Government. Its proximity to Russia brought it within reach of the Russian Armenian agitators, and although the general tone of the Armenian community was thoroughly conservative there was sufficient noise made to create an impression of disturbance. The events in Constantinople narrated in the previous chapter created excitement all over the empire, and it was natural that in Trebizond the feeling should be quite intense.

About October 2d, two days after the disturbance in Constantinople, an Armenian, supposed to be a revolutionist, made a personal attack upon Bahri Pasha, the former governor of Van, who had been dismissed in consequence of the pressure brought to bear by the English Government after the disturbances at Sassun. It was said that the attack was purely a personal matter, the man seeking vengeance for injustice done to himself and his family in the city of Van. The Turks, however, took for granted that it was another move in the same line as that at Constantinople and the disturbances early in the year at Marsovan. Coincident with this was the arrival of the news from Constantinople and the excitement on every hand was greatly increased. The Turks seemed to believe that all the Armenians were banded together and in armed rebellion against the government, represented that they were afraid of an attack from the Armenians, and even in some cases took measures to put their families in places of safety.

On Friday night, October 4th, there were extensive movements of armed men on the streets. At about 11 o'clock they seemed to disperse and nothing specially worthy of mention occurred through the night. On Saturday night, Oct. 5th, the excitement in town was very intense. The European Consuls had a consultation and going in a body to the governor, earnestly pressed him to arrest those who were exciting the people to acts of outrage. This he declined to do, but promised in his own way to do the right thing. Until Monday, Oct. 7th, matters seemed to be quieting down when an incident stirred up the excitement anew. On the previous Friday night, the son of a leading Turk of the town was wounded on the street, some say by one of his companions, others that he was shot by an Armenian whom he was trying to arrest. On Monday he died and the funeral revived the excitement in an intensified form, and loud and many were the threats of massacre that night, and hundreds of the Armenians rushed to places of safety. Nothing occurred, perhaps, on account of rain. The next morning, October 8th, all dispersed in the hope that the danger was past. Men went to their shops, and were encouraged to open them as they had not done for two or three previous days. Suddenly, like a clap of thunder in a clear sky, the blow fell at about 11 A. M., Oct. 8th. Unsuspecting people walking along the streets were shot ruthlessly down. Men standing or sitting quietly at their shop doors were instantly dropped with a bullet through their heads or hearts. Their aim was deadly and there were few, if any, wounded men. Some were slashed with swords until life was extinct. They passed through the quarters where only old men, women and children remained, killing the men and large boys, generally permitting the women and younger children to live. For five hours this horrid work of inhuman butchery went on, the cracking of musketry, sometimes like a volley from a platoon of soldiers, but more often single shots from near and distant points, the crashing in of doors, and the thud, thud, of sword blows sounded on the ear. Then the sound of musketry died away and the work of looting began. Every shop of an Armenian in the market was gutted, and the victors in this cowardly and brutal war loaded themselves with the spoils. For hours bales of broadcloth, cotton goods and every conceivable kind of merchandise passed along without molestation to the houses of the spoilers. The intention evidently was to impoverish, and as near as possible to blot out the Armenians of the city. So far as appearances went the police and soldiers distinctly aided in this savage work. They were mingled with the armed men, and so far as could be seen, made not the least effort to check them. Apparently they took care to see that the right ones — that is, Armenians, were killed; also that an offer of surrender might be made to all that were found unarmed. To any found with arms no quarter was given, but large numbers were shot

down without any proffer of this kind. This talk of surrender would seem to be on the supposition that all were in an attitude of resistance. One poor fellow when called on to surrender, thought he was called on to give up his religion, and when he refused he was hacked to pieces in the presence of his wife and children. The next day the city was in a great stir because news had come that the village Armenians, thoroughly armed, were on their way to attack the town. The real fact, however, seemed to be that the massacre was extending to the villages, though the constant effort was to show that this affair was only the quelling of an insurrection — like Sassun. Not one of the perpetrators of these outrages was arrested or disarmed, but all moved about with the utmost freedom to accomplish their nefarious purposes. On the other hand many of the Armenians were in prison.

The following account of the experience of an agent of the American Bible Society, who had been in the service for many years, and was a most valued man, will give an idea of the situation.

Krikor was at the government building, getting his passport to return, when the massacre began. He was with three others, and when the soldiers endeavored to put them out into the street, he refused to go, showing his special passport from Constantinople as a reason why he should not go. Two of his companions were instantly killed; the third was saved by Greeks who hid him two days in a trough of bread. But Krikor was able to delay a little by showing his passport. He then remonstrated with the guard, giving him at the same time a lira (\$4.40). This did not conquer the guard, who still continued to threaten him. But a second lira was more effective, and Krikor remained. He demanded to see the Pasha, but was told he was busy at the telegraph office, where, in fact, he remained in constant communication with Constantinople during the entire massacre. Another guard ordered him off, and was bought off like the first, but he took Krikor into the court near the prison. Here were soldiers who were threatening him when a Turk appeared who, though he did not know him, was influenced by mercy and immediately took charge of him. This Turk, an official in the prison, went with him to the “Bekje,” a doorkeeper, saying to him, “This man is a friend of mine, a Turk, but he resembles an Armenian so much that he is afraid to go on the street lest he may be killed; you look after him.” This the “Bekje” did, and although through the afternoon many Turks came and glared at him, he was unmolested. Finally a clerk who knew him came by and said, “This is an infidel; why do you allow him to remain here?” Krikor had presence of mind to say, “No, it is you who are an infidel; get out of here,” and the man slunk away. After dusk the friendly Turk came again to him, and took him into the prison, where he found a number of other Armenians, most of them officials in the Government House. Here he guarded them for two days — false alarms of death coming often, keeping them in constant fear.

Finally, at night, the friendly Turk came in and took him out with him, going by a roundabout way to Mr. Parmelee's house, where he was safe under the American flag. Here he remained with some 150 others, for 10 days. At last his Turkish friend succeeded in getting him a passport to return to Constantinople, and when he first reached home he could not speak a word for joy. Some of the richest Armenians in Trebizond reached Constantinople in rags and poverty — so wretched that even their own friends did not recognize them at first.

From Trebizond the wave of excitement spread southward, following the line of the road to Erzurum. The first place reached was the city of Gumushkhane, famous for the silver mines from which it received its name, and which furnished the ore for the silversmiths of Trebizond and Constantinople. As in most mining districts the population was turbulent, and easily aroused. Details of the strife are wanting, at least such as furnish the basis of a reliable statement, but in general it is known that the Christian quarter of the city was practically destroyed.

From Gumushkhané the tide swept on to Baiburt, a thriving city of perhaps 15,000 inhabitants, Turks and Armenians. At Baiburt the road to Erzingan, the military headquarters for the whole region, branches off from that to Erzurum, and another gathers the trade of the Valley of Chorok. The Baiburt Armenians were noted for their intense national feeling and a vigor of character that frequently held the Turks in check. They were also regarded as among the shrewdest and most unscrupulous of their race. It was therefore to be expected that the Turks should take advantage of the general excitement to put down the men whom they hated and feared. The outbreak at Gumushkhane had occurred three days after the massacre at Trebizond, and two days later still the blow fell upon Baiburt. Here again there are few details available, but the Constantinople correspondent of the London *Times*, who had the best sources of information, estimated the number of killed at 1,000.

After the disturbances at Trebizond and these two places, all eyes turned to Erzurum, about eighty miles southeast of

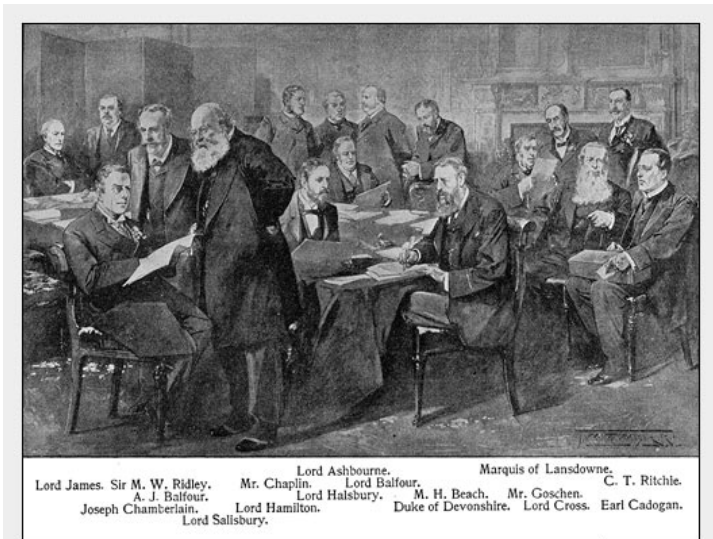

Image © ArmenianHouse.org

[caption] Lord Ashbourne. Marquis of Lansdowne. Lord James. Sir M. W. Ridley. Mr. Chaplin. Lord Balfour. C. T. Ritchie. A. J. Balfour. Lord Halsbury. . M. H. Beach. Mr. Goschen. Joseph Chamberlain. Lord Hamilton. Duke of Devonshire. Lord Cross. Earl Cadogan. Lord Salisbury. COUNCIL OF THE GOVERNMENT OF GREAT BRITAIN REGARDING THE ARMENIAN QUESTION.

Image © ArmenianHouse.org

[caption] SQUARE OF THE ATMEIDAN AND MOSQUE OF ST. SOPHIA, IN CONSTANTINOPLE. On the left is an obelisk from Luxor, Egypt, and on the right is the column of serpents whose three heads formed the tripod in which the priestess sat who uttered the famous oracles in Delphi, Greece. The mosque is the most interesting building in Constantinople, famous for its mosaics and pillars, many of which came from the temple of Diana at Ephesus.

Baiburt. The city of Erzurum has been throughout the rule of the Turks the most important and influential city of Eastern Turkey. It has been a trade center, being the meeting-place of the various routes from the eastern end of the Black Sea to Persia, Bagdad and Central Asia Minor. It has also been the seat of the Governor-General of the Province, though the largest military force is at Erzingan, about ninety miles west, largely on account of the necessity of keeping the mountainous section occupied by the Dersim Kurds in order. It was thus the seat of consulates of the different European Powers interested in Eastern Turkey, chiefly England, Russia and France. Situated on a high plateau about 6,000 feet above the sea and surrounded by high mountains, the climate is very severe and the winters' cold and summers' heat are intense. Its proximity to the Russian border has made it the object of attack in the different Russo-Turkish wars and twice, in 1829 and 1878, it fell into Russian hands, being released only by special treaty stipulations. In the Crimean war it was saved by General Williams's heroic defense of Kars. Of its population, estimated at 40,000, the Turks formed the great majority, though the Armenian community was strong, both in numbers, wealth and character.

Next to Van, Erzurum has been looked upon by the Armenians as belonging peculiarly to them, and as was natural the revolutionary party sought to exert their influence in it. That they so signally failed is but another proof of the inherent weakness of the movement and the general conservatism of the nation in regard to aggressive action against the Turkish Government. There was, however, much anxiety, and the tension of feeling between the two races had increased greatly. Only a spark was needed to start the Turks, while some Armenians were doubtless ready to begin, though in a city where they number 10,000 and the Mussulmans 30,000, including a large number of soldiers, it was sure to turn against the 10,000, who were, besides, almost all unarmed. For some days the Turks had been threatening to kill the Christians. Heroes from the Trebizond massacre, from the pillaging at Baiburt, from Erzingan and Kemakh, and from other places had come to Erzurum as the most likely place for another similar game. These men had boasted how much they had got, and all had the gold fever.

The time had been set several times, but nothing had been done and the Armenians had been induced to think that much of the threatening was mere words. The police patrol was very strong and apparently every means was used to preserve peace. Consequently the Armenians were all in their places when suddenly, shortly after noon on Wednesday, October 30th, the cry was raised, " They have commenced firing in the market." A mob of Turks including many soldiers was seen running towards the market, firing right and left into the houses, from a few of which the fire was returned. The resident American missionary, Mr. Chambers, had been to the post-office to send a telegram to Bitlis to the Americans to say that

all was right in Erzurum, and to inquire how they were. On his way back through the long, straggling market he noticed a general uneasiness. Then he passed an Armenian who was running from one shop to the other telling his brethren to close their shops and run, for the firing would soon commence. But he had heard such words as these so many times that he paid no particular attention to them. Farther down in the markets he saw some shops already closed and some being locked up as he passed. But this had been done before, and several merchants had moved a large part, of their best goods up to the mission building to be stored, until every corner was full. He passed on, walking rapidly, and before the Archbishop's house he saw a certain Murad having some trouble with a young and excited Turk. Evidently Murad had just taken away a dagger from him and given it back after some words. Mr. Chambers overheard an Armenian say, "He's given it back to him." This Murad, it was said on very good authority, had killed a number of Christians in the riots of 1890 in Erzurum. He was a police officer who watched every stranger that came to Erzurum; but on this occasion he behaved well, for in his quarter, which was thronged with Armenian shops, the mob was unable to commit any violence.

Mr. Chambers walked on for five minutes from the spot where he had seen Murad, when he heard shots behind him. The people began to run, and he followed suit. Some friends told him afterward that the Turks had fired at him, but he did not know whether it was the mob or the soldiers. He met one of the patrols of 20 soldiers, under command of an officer, who were supposed to keep the peace. These men had drawn their revolvers and were shooting right and left down the street and into the windows. The bullets whistled unpleasantly near to Mr. Chambers, who walked on until he was safe at his home in the mission building. All this time a perfect fusilade was going on, mostly in the direction of the bazaar. In the extreme western part of the city a large fire had broken out, the smoke of which drifted across the large barracks that are situated in that part of the city. There seven Armenians resisted the attack of the soldiers, who fired on them, riddled the house with bullets, and then set fire to it, and it continued to burn for 20 hours.

The attack was simultaneous on different sections of the city where Armenians resided. Whenever an Armenian appeared and the soldiers (who did by far the most of the killing, as well as plundering) could get a shot at him or cut him down with sword or dagger, they did so. The doors of the houses were broken open by force and the contents of the houses carried off. Everything that could not be carried off was destroyed. Boxes and furniture were broken to pieces. Pepper and pickles were mixed with flour that could not be removed, and the bread, often the provision for a week, was thrown on the floor and stamped to dust. As if to be sure that it would not be eaten by the hungry, a jar of pickled cabbage, or something

of that kind, would be broken over it and trampled into it. As if the soldiers could not carry off all they wanted, a number of women attended them and carried off the plunder. An eye-witness reports that in one street he saw some officers lead a detachment of soldiers to two Armenian houses; the commanding officers themselves broke open the doors, entered and looted the whole house, stripping it completely. All through the afternoon and evening the suspense was intense. In the beautiful moonlight the Turks could be seen carrying away the plunder, while occasionally a volley of shots rang out on the night air.

All day Thursday the disturbance continued, though in somewhat less degree. An Armenian, speaking of his experience on that day, said that in the morning the soldiers entered his house. He and his family were driven out. The soldiers rifled the old man's pockets, took his watch and chain, but did not harm him. A soldier on the roof told the son to stand still or he would shoot him. But he dodged quickly under the lee of the wall and ran for the British Consulate, which he succeeded in reaching. Later he saw the same soldier, who had threatened to shoot him if he moved, acting as a special guard at the Italian Consulate. One of the guard before the English Consulate asked him sarcastically, "Which Consulate is this?" "The British," was the reply. "And this?" "The Italian." "Well, where's the Armenian Consulate? You were going to have a kingdom (beylik); you got a 'beylik' yesterday." In rifling the village of Purnagaban, a prominent Armenian, after being seized by the soldiers, with the naked sword at his breast, was asked, "You wanted a 'beylik,' here's your 'beylik.'" Another Armenian told how the soldiers on Thursday morning had taken his watch and rifled his pockets. The "dragoman" of the British Consulate, who had gone up to the Government House just before the massacre began, told his experience. He was with one of the "cavasses." On their way he heard an officer speak roughly to an unruly Turk as follows: — "Can't you keep quiet now; wait until it begins and then you can do what you like." In many places on the long way up he saw the soldiers all drawn up ready for the massacre. At the Serai he found not an official, which was very remarkable as this was a very busy time. All the lower officials were away. Both he and the "cavass" saw the storm brewing and hastened to return. They were about half-way, near an open market where fruit and grain and wood are sold, when the soldiers began to fire on the defenseless people. He relates that he saw one Armenian run up to a Turkish officer, throw his arms round him and beseech him to save him, but the officer pushed him away from him with both hands, drew his revolver, and shot him. Another, a blacksmith, they beat over the head with clubs as he ran until he fell, and then three soldiers standing within a few feet of him fired three bullets into him. One of them who looked at the body a moment saw the convulsive movements, and said to his companions, "Look, the dog isn't dead yet;

look, look.” For two hours the dragoman saw this from a safe place. The soldiers did the work, shooting every Christian they could see.

In the afternoon Mr. Chambers, with the English and Italian Consuls, and Tewfik Bey, of Shakir Pasha’s suite, made a tour of the Armenian quarter between Gumruk street and the limits of the city on the east. What they saw there beggars description. A long large barracks with a parade ground in front is situated on the eastern side of the street. When the massacre began these soldiers fired volley after volley into the houses, and then looted them. Those who had not escaped were murdered in their houses by the soldiers. In one house they saw two young brides brutally murdered lying on carpets bespattered with blood, disfigured, and almost naked. In another house were two men butchered in a barbarous way, splinters of broken boxes and doors, windows shattered to pieces, the plastering torn and broken, everything in ruin.

In very many cases Armenians came to the guard-houses for protection, and almost invariably they were first examined, and then shot down in cold blood. Sometimes this was done to single individuals, sometimes they were shot down in groups. During that awful four hours, the military gave no quarter to men found in the shops and streets, and in very many cases not even to men found in the houses. The wounds of the dead bodies were awful beyond description. Even the wounded had awful wounds. Mr. Chambers helped to dress the wounds, which included the amputation of the right hand and left thumb, of a man who had sixteen. Ten of them were on his head, all of them horrible gashes. Another he helped to dress, had three horrible gashes on his head, two dagger wounds in his back, and a bullet through his left hand. Coal oil had been poured on him preparatory to burning. A little nine-year old boy had his arm amputated. But this is enough to give an idea of the determined onslaught. One soldier declared that he used ten packages of ammunition, each package containing twelve rounds, making in all 120 rounds of ammunition shot away by one man in four hours.

There was one redeeming feature. Many Turks (civilians) rescued Armenians who appealed to them. They kept them in their houses or in their shops, till it was safe to send them home. In one instance a Turk hid an Armenian under a pile of wool in the Armenian’s own shop. When the shop was attacked, the Turk went in and helped to distribute the goods, trying in the meantime to turn the attention of the soldiers from the wool. However, they demanded the wool, which he was forced to give. Soon the Armenian began to appear. The soldiers were for shooting him at once. The Turk protested and prevented that. Then they insisted on searching his person and taking his purse and watch. Then the Turk said, “I am a Moslem. I have had no share in this plunder; the purse and watch must fall to me.” The soldiers again demanded to kill him. The Turk whispered something to (the officer in command, and they said that as the man was

such a bad Armenian, he should be kept for hanging. After much persuasion the soldiers consented to this, so the Turk marched off the Armenian as if to the Government House, to be kept for hanging. However he got him to a place of safety, and later, restoring his purse and watch, sent him home.

A large number of Armenians were saved by the good will of Turkish friends. This is all the more remarkable as the threats of slaughter against the Armenians seemed to be quite universal on the part of the Turks, and generally Turks joined with the soldiers in plundering the shops of their Christian neighbors.

By noon on Thursday, all was quiet again. The soldiers were bringing Armenians, who had managed to escape the slaughter by hiding in all sorts of places, to their homes. Many were brought to the Mission House first, where they again saw their kinsfolk. One was a sick and poor woman whose house had been entered by the soldiers. She fell at their feet and besought them to leave the few things she had in her home. One of the soldiers seized a “kalian” and struck her on the forehead, knocking her senseless. Quiet continued all day long, but the people could not be induced to return to their homes. Some went there to find everything cleaned out.

Thursday night passed much as the previous night had, and Friday morning came. This was the Moslem Sunday, and the terror of the Armenians was renewed. They had no confidence in the soldiers at all, and the Turks, as well as the soldiers, told them that the killing would begin again. Especially were the Bishop’s house and the Sanassarian school threatened. The women with babies, girls, and more men flocked to the mission building until the building and enclosed garden held little short of 500 frightened people, who could not be induced to return to their homes. But gradually they ventured to go to their homes, and night found the crowd reduced to 200. The Turks made preposterous statements about the number of revolutionists, and arms and ammunition hidden in the Armenian church and Sanassarian school. Apparently they had been too cowardly to attack the place with their rifles, and now they threatened to bombard it from the forts. The English Consul here lent his good services as mediator. The places were searched quietly by the Turkish officials, and, of course, not a weapon or a revolutionist was found, for there are no more law-abiding citizens in the Ottoman Empire than the gentlemen in charge of the Sanassarian school. They are fine, cultured men, who desire nothing more than peace to conduct their educational enterprise. In 1890, at the time of the riot, this same charge, equally unfounded, was made against them. But the affair in that year was really a riot, for a mob and not soldiers paraded the streets, looting and spoiling. In that year the English Consul lived in the mission building, where every glass was smashed in with stones.

It was natural that there should be the wildest statements as to the number of killed. Some put it at 2,000. The best estimate available makes it 800 to 1,000. Nearly all were men. Not a single dead Turk was reported or seen. A dragoman of one of the Consulates, who saw the firing for two hours in the bazaars, said that all the soldiers were out, fully armed, to the number of 3,000. They were not content with shooting a man once, but they fired at each one three and four times. He boldly declared that the government officials had ordered the soldiers to begin to kill. The patrol who held the foot of the street occupied by the American Mission House and several Consulates, deliberately squatted behind a pile of newly-chopped wood in front of the French Consulate and put the entrance to the Health Office under fire to prevent the Armenians from seeking refuge there. The English Consul stopped this, threatening to fire on them if they continued. Both the English and French Consuls, whose houses adjoin each other, were on their rooftops when the attack began, and found the bullets whistling so unpleasantly near that they deemed it advisable to go below. An eye-witness describes the scene on Friday afternoon as most horrible. He went with one of the cavasses of the English Legation, a soldier, his interpreter, and a photographer (Armenian) to the Armenian Gregorian Cemetery. The municipality had sent down a number of bodies, friends had brought more, and a horrible sight met his eyes. Along the wall on the north, in a row 20 feet wide and 150 feet long, lay 321 dead bodies of the massacred Armenians. Many were fearfully mangled and mutilated. He saw one with his face completely smashed in with a blow of some heavy weapon after he was killed: some with their necks almost severed by a sword cut; one whose whole chest had been skinned and his forearms cut off, while the upper arm was skinned of flesh. He asked if the dogs had done this. "No, the Turks did it with their knives." A dozen bodies were half burned. All the corpses had been rifled of all their clothes except a cotton under-garment or two. These white under-clothes were stained with the blood of the dead, presenting a fearful sight. The faces of many were disfigured beyond recognition, and all had been thrown down, face foremost, in the dust of the streets and mud of the gutters, so that all were black with clotted blood and dust. Some were stark naked, and every body seemed to have at least two wounds, and some a dozen. In this list of dead there were only three women, two babies, a number of young children, and about thirty young men of 15 to 20.

A crowd of a thousand people, mostly Armenians, watched him taking photographs of their dead. Many were weeping beside their dead fathers or husbands. The Armenian photographer saw two children, relatives of his, among the dead. Some Armenian workmen were engaged excavating a deep trench twenty feet square, close by, to bury the corpses. Here, too, was a peculiar scene. The space of this trench contained many graves, and on one side were a number of skulls, perhaps twenty in all, and a pile of

bones found in the excavating. He left the sad sight sick at heart. Apart from the rest was the horribly mutilated corpse of an Armenian priest, with whom a story is connected. He came from a village in the plain, Tevnik, where he had been attacked a few days before and his house looted. At the same time, to save his life, he signed a paper promising to pay the robbers 100 liras. As soon as he was free, he made for Erzurum to make complaint. This man, it was said, was the first Armenian killed. He was in the Serai, on his business, when he was shot dead in the premises with several other defenseless Armenians. This is the way it began at the deserted Serai, and is the other side of the story.

The news of the massacre at Erzurum created a great shock everywhere. That in such a city, in the very presence of English, French and Russian Consuls, with high dignitaries of the Turkish Government in command, such scenes should occur was in itself a matter of great moment. That the killing and pillaging should be carried on by the soldiers under the direct command of their officers, showed conclusively that it was no mere mob outbreak. Of course, there were various stories told. Among them was one to the effect that seven Armenians had run into the Government House and made directly for the audience rooms of Raouf Pasha. These had fired their revolvers right in the faces of those they met, but two of them were killed and five taken prisoners before they had done any harm. This was pretty hard to believe, for at the outside entrance of the Serai were always stationed at least two soldiers, and generally a dozen or more were strolling about fully armed.

More than that, assurance upon assurance had been given that if the Armenians would be quiet there would be no trouble. The commanding officers claimed to be very indignant that the soldiers had been guilty of looting and it was said that they had done their best to stem the torrent. To those, however, who know Turkish officers and soldiers, this statement will carry little weight. Nine days after the massacre there was still great anxiety. Then commenced an outbreak of sickness, the result of the terrible nervous strain, of insufficient food and the general privation. Then, too, stragglers came in from the villages on the Passen, Khanus and Alashgerd plains, with their own stories of horrors, until it seemed as if the cup of suffering was more than full.

پیدایی جامعه ارمنی ایران

ادیک باغداساریان

مناسبات ایرانیان و ارمنیان ریشه در تاریخ اعصار دارد و از دوران تشکیل حکومت در ایران سرچشمه می گیرد. مناسبات ارمن و ماد پیشینه ای طولانی و ماهیتی دوستانه دارد. با این حال پس از آنکه دولت آشور بدست اتحاد ماد-بابل کلدی و ارمنیان سقوط کرد و سرزمین ماد مدعی جهانگشایی گردید، بتدریج حس سلطه طلبی پادشاهان ماد این روابط صمیمی و دوستانه را مورد خطر قرار داد. آنگاه که مردمان آسیای مقدم تصمیم به انقراض دولت آشور گرفتند هوخستره (کیاکسار) مادی، بخت النصر (نبوکدنصر) بابلی و بارویر (Baruyr) فرزند اسکاپوردی و پادشاه ارمنیان با یکدیگر متحد شدند و در ماههای ژوئیه-اوت سال ۶۱۲ پ.م. در جنگهای حوالی شهر نینوا بر سپاهیان آشور چیره شده و حکومت آشور را برای همیشه از صحنه گیتی محو نمودند.^۱ این پیروزی ماد را به ظن قوی می توان پیروزی تمام اقوام و عامه مردم آسیای مقدم بر ستمگران آشوری شمرد.^۲

بنا به نظر پروفیسور مارکوارت پس از آنکه مادی ها به حکومت اورارتو پایان دادند (سال ۵۹۰ پیش از میلاد)، آنان برای فرو نشاندن خشم و قیام اقوام اورارتو متکی به پیمان همکاری آرمن ها بودند و برای استفاده از خدمات سپاهی ایشان، آنان را در مهمترین نواحی استراتژیکی فلات ارمنستان ساکن کردند.

در کتاب «کوروشنامه» اثر گزنفون در خصوص ارمنیان و ایرانیان مطالبی یاد شده است. بر اساس اطلاعات گزنفون، در زمان آژدهاک (۵۵۳-۵۸۴ پ.م.) پادشاه ماد، سرزمین ارمن تحت سلطه مادی ها قرار داشت. نام پادشاه ارمنی یاد نمی شود اما در باره فرزند او تیگران فراوان سخن به میان می آید. تیگران^۳ دوست هم سن و هم رزم کورش هخامنشی در دربار آژدهاک بود. تیگران یاد شده به خاندان پادشاهی پرواندیان (بنیانگذار آن پرواند ساکاوکیاتس ۵۶۰-۵۷۰ پ.م.) تعلق داشت.^۴

چنانکه گزنفون یاد کرده است، پادشاه ارمنستان از دادن سپاه و خراج به حکومت ماد سرباز زده بود لذا کوروش که فرمانده کل سپاه ماد بود با دریافت سپاه گران از کیاکسار (هوخستره) پادشاه ماد، به بهانه شکار اما به قصد جنگ وارد ارمنستان می شود. شاه ارمن از انجام تدارکات لازم غافل می ماند لذا کوروش پیروز می شود. مذاکرات آغاز می گردد و

^۱ - تاریخ خلق ارمن. آکادمی علوم ارمنستان. جلد ۱. ایروان: ۱۹۷۱. ص ۴۳۴-۴۳۰.

^۲ - ا.م. دیاکونوف. «تاریخ ماد». ترجمه کریم کشاورز. تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۷. ص ۲۸۸.

^۳ - تاریخ موسی خورنی. کتاب اول فصل ۲۵-۲۴. تفلیس: ۱۹۱۳. تجدید چاپ ایروان: ۱۹۹۱.

^۴ - تاریخ خلق ارمن. جلد ۱. ص ۴۳۵.

تیگران دوست کوروش و فرزند شاه ارمن در آن شرکت می جوید. کوروش با علم به نیروی نظامی آن دیار یعنی ۸۰۰۰ سواره نظام و ۴۰,۰۰۰ پیاده نظام، ثروت های درباری که بیش از ۳۰۰۰ تاغاند بود، از شاه می خواهد نیمی از سپاه را در اختیار یکاکسار پادشاه ماد قرار دهد و خراج ۵۰ تاغاند قبلی را دو برابر نماید و ۱۰۰ تاغاند نیز به او قرض دهد.^۵

حضور کوروش در سرزمین ارمن بدینجا محدود نشد، او نیم دیگر سپاه ارمنستان را به منظور حفظ نظامی آن سامان جهت مقابله با خالدايان که همسایه ارمنستان و قومی وحشی بودند، در آنجا باقی گذارد و خود نیز در این امر به ارمنیان کمک نمود.

مناسبات دوستانه ارمنیان و مادها در زمان تیگران یرواندیان دوست و رفیق کوروش هخامنشی وارد مرحله جدیدی شد. وی که خواهر خود تیگرانوهی را به ازدواج آژداهاک در آورده بود در اثر زیاده طلبی شاه ماد و تصرف جلگه های رود ارس و جاده های ارتباطی میانرودان (نیمه های سده ۶ پ.م)، مجبور گردید روش خصمانه ای در قبال مادها در پیش گیرد.^۶ ارمنیان در پی فرصت مناسبی جهت جبران خسارات خود بر آمدند و این فرصت هنگامی بدست آمد که کوروش هخامنشی با اتحاد اقوام پارسی در پی انقراض حکومت ماد و تاسیس شاهنشاهی بزرگ هخامنشی در اثنای سالهای ۵۵۰-۵۶۰ پ.م. بر آمد. در این زمان کوروش که خود یکی از سرداران دولت ماد بود با تیگران یاد شده پیمانی بر علیه پادشاهی ماد بست. سپاه پارس به رهبری کوروش حکومت آژداهاک را منقرض و سلسله شاهنشاهی هخامنشی را بنیاد نهاد.^۷ در مورد این پیمان موسی خورنی تاریخنگار سده پنجم میلادی یاد نموده است.^۸ موجودیت پادشاهی ارمنیان نه تنها مزاحم کوروش نبود بلکه بعنوان یک هم پیمان مهم همواره در کنار حکومت هخامنشی قرار داشت. این پیمان تنها در زمان کمبودجیه که در ۵۲۹ پ.م. جانشین کوروش گردید شکسته شد و او به منظور اجرای سیاست توسعه طلبی خود و تصرف مصر مجبور شد پیمان پدرش با تیگران یرواندیان را نادیده گرفته به زور سلاح ارمنستان را به تصرف خود در آورد.^۹ دلیل این مدعی کتیبه های داریوش هخامنشی است و اینکه او در سالهای ۵۲۱-۵۲۰ پنج بار به ارمنستان لشکر کشی کرد.

۵- کوروشنامه. کتاب سوم، فصل اول. ص ۱۰۴-۹۱.

۶- تاریخ خلق ارمنی. آکادمی علوم ارمنستان. ایروان: ۱۹۷۱. ص ۴۴۱.

۷- تاریخ ارمنیان. موسی خورنی. کتاب اول، فصل های ۲۶-۲۵.

۸- همانجا. فصل ۲۴.

۹- ن. ه. شاهنظریان. مناسبات ارمن-ایران و ارمن-روم از دیدگاه تاریخنگاران ارمنی. ایروان: ۱۹۹۰. ص

با توجه به مرزهای جغرافیایی کنونی، ارمنیان از سده ششم پیش از میلاد در ایران بوده اند. آنان در وهله نخست سپاهیان ارمنی بودند که برای تشکیل سپاه بزرگ و چند ملیتی ماد و هخامنشی در جهت انجام وظیفه به ایران می آمدند. گزنفون از ۴۰۰۰ سواره نظام و ۲۰،۰۰۰ پیاده نظام ارمنی که باید به سپاه ایران می پیوستند سخن گفته است.^{۱۰}

پس از آنکه کوروش هخامنشی (۵۲۹-۵۵۰ پ.م.) با تاسیس پادشاهی جدید بسیاری از سرزمینها را به قلمرو خود ملحق نمود، ارمنیان نیز سلطه او را پذیرفتند و باید سپاه و خراج به دربار او می پرداختند. کوروش با ادامه سیاست کیاکسار یا هوخستره قلمرو پادشاهی خود را همچنان گسترش می داد. او در سال ۵۴۶ پ.م. کرسوس پادشاه لودییه را شکست سختی داد و آسیای صغیر را تا دریای اژه به تصرف در آورد. در سال ۵۳۹ پ.م. شهر بابل را گشود و بر آن پادشاهی چیره شد. آنگونه که گزنفون در کتاب «کوروشنامه» یاد کرده است. سپاهیان سواره و پیاده نظام ارمنی نیز به رهبری تیگران و یمباس (Yembas) در این نبردها در کنار کوروش جنگیدند.

پس از مرگ کوروش و جانشینی کمبوجیه (۵۲۲-۵۲۹ پ.م.) و قائله گئوماتای مغ یا بردیای دروغین، داریوش اول (۴۸۶-۵۲۲ پ.م.) بر اوضاع نابسامان موجود حاکم شد و در همین اثناء برخی از سرزمین ها خود را مستقل اعلام کردند (شوش، بابل، ماد، ارمنستان و غیره).

جزئیات شورش ارمنیان بر علیه داریوش (۵۲۰-۵۲۱ پ.م.) در کتیبه بیستون (نزدیکی کرمانشاه) به فرمان داریوش با خط میخی و به سه زبان پارسی قدیم، بابلی و عیلامی کنده شده است. ارمنستان در این کتیبه بصورت «آرمنیا» و ارمنیان بصورت «آرمنیا» یاد شده اند. داریوش برای پایان دادن به شورش آنان تن به پنج نبرد داد. داریوش در کتیبه های بیستون چنین یاد می کند:

کتیبه DB ستون ۲ بند ۲.

«داریوش شاه گوید: مادامی که من در بابل بودم این (است) کشورهایی که نسبت به من نافرمان شدند: پارس، خوزستان، ماد، آشور، مصر، [آرمنیا]، پارت، مرو، تئگوش، سکائییه.»^{۱۱}

کتیبه DB ستون ۲ بند ۱۶:

«داریوش شاه گوید: دادرشیش (دادارشیش) نام ارمنی، بنده من، من او را فرستادم به ارمنستان (ارمنیا=آرمن) چنین به او گفتم در فرا رو، آن سپاه نافرمان را که خود را از آن من نمی

۱۰- گزنفون. «کوروشنامه». ترجمه ارمنی، آشوت مرادخانیان. تهران: ۱۹۷۱ (۱۳۵۰). ص ۶۱.

۱۱- فرمان های شاهنشاهان هخامنشی که بزبان آریایی (پارسی باستان) نوشته شده است. تالیف رلف نارمن شارپ، شیراز: ۱۳۴۶.

خواند بزن!) پس از آن (دادرشیش) رهسپار شد. چون به ارمنستان رسیده پس از آن نافرمانان گرد آمده بجنگ کردن علیه (دادرشیش) فرا رسیدند. دهی (زوزهی Zuzā) نام در ارمنستان آنجا جنگ کردند. بخواست اهورامزدا سپاه من آن سپاه نافرمان را بسیار بزد. از ماه تور واهر^{۱۲} ۸ روز گذشته بود. آنگاه جنگ ایشان در گرفت»^{۱۳}.

ستون ۲ بند ۸:

«داریوش شاه گوید: باز دومین بار نافرمانان، گرد آمده، بجنگ کردن علیه (دادرشیش) فرارسیدند. دژی (تیگر= تیگرا) نام در ارمنستان آنجا جنگ کردند. اهورامزدا مرا یاری کرد. بخواست اهورامزدا سپاه من آن سپاه نافرمان را بسیار بزد. از ماه تور واهر ۱۸ روز گذشته بود. آنگاه جنگ ایشان در گرفت»^{۱۴}.

ستون ۲ بند ۸:

داریوش شاه گوید: باز سومین بار نافرمانان، گرد آمده، بجنگ کردن علیه دادرشیش فرا رسیدند. دژی اوئما (اوهیاما) نام در ارمنستان آنجا جنگ کردند اهورامزدا مرا یاری کرد»^{۱۵}.

بند ۹:

بخواست اهورامزدا سپاه من آن سپاه نافرمان را بسیار بزد. از زمان تائیگر چیش ۹ روز گذشته بود^{۱۶} آنگاه جنگ در گرفت پس از آن دادرشیش بخاطر من در ارمنستان ماند تا من به ماد رسیدم.

بند ۱۰:

داریوش شاه گوید: پس از آن وومیس (واهومیسا) نام پارسی، بنده من، من او را فرستادم ارمنستان و چنین به او گفتم «فرارو! سپاه نافرمان که خود را از آن من نمی خواند آن را

^{۱۲} - به نظر یوستی مصادف با ۱۹ آوریل ۵۲۱ پ.م. به نظر کیونیک ۲۱ مه ۵۲۱ پ.م.

^{۱۳} - همانجا، ص ۴۶.

^{۱۴} - در نسخه بابلی کتیبه داریوش کشتگان ارمنی ۵۴۶ نفر و افرادی که دادرشیش به اسارت در آورد ۵۲۰

نفر قید شده است.

^{۱۵} - همانجا، ص ۴۷.

^{۱۶} - یوستی، ۲۰ مه ۵۲۱، کیونیک ۲۱ ژوئن ۵۲۱.

بن» پس از آن وومیس رهسپار شد. چون به ارمنستان رسید پس از آن نافرمانان، گرد آمده بجنگ کردن علیه وومیس فرا رسیدند. سرزمینی ایزلا Izala نام در آشور آنجا جنگ کردند. اهورامزدا مرا یاری کرد.

بخواست اهورامزدا سپاه من آن سپاه نافرمان را بسیار بزد. از ما (انامک) ۱۷ ۱۵ روز گذشته بود. آنگاه جنگ ایشان در گرفت.

ستون ۲ بند ۱۱:

داریوش شاه گوید: باز دومین بار نافرمانان گرد آمده، بجنگ کردن وومیس فرا رسیدند سرزمینی اوئی یارا (آئی یارا) نام در ارمنستان (آرمینا) آنجا جنگ کردند. اورامزدا مرا یاری کرد. بخواست اهورامزدا سپاه من آن سپاه نافرمان را بسیار بزد. نزدیک پایان ما ثرواھر^{۱۸} آنگاه جنگ ایشان در گرفت^{۱۹}. پس از آن وومیس بخاطر من در ارمنستان بماند تا من به ماد رسیدم^{۲۰}.

چنانکه مارکوارت، خالاتیانس و دیگر دانشمندان معتقدند، این شورش ارمنیان می توانست با شورش بابل مرتبط باشد جایی که داوطلب تاج و تخت شاهی بابل شخصی ارمنی به نام آراخا فرزند هالدیتا بود^{۲۱}. خود داریوش اول در بخش دیگری از کتیبه بیستون در این باره توضیح می دهد:

[کتیبه داریوش کبیر، ستون ۳ DB، بند ۱۴]

«داریوش شاه گوید: چون در پارس و ماد بودم باز دومین بار بابلیان نسبت به من نافرمان شدند. مردی (آرخ) نام ارمنی پسر (هلدیت) ۲۳ او در بابل برخاست. سرزمینی (دوبال) ۲۴ نام در آنجا به مردم دروغ گفت (که) «من (بخت النصر) پسر (نبون ئیت) ۲۵ هستم». پس از آن

^{۱۷} - یوستی ۱۸ ژانویه ۵۲۰، کیونینگ ۳۱ دسامبر ۵۲۱.

^{۱۸} - یوستی، اول ژوئن ۵۲۰، کیونینگ ۱۲ ژوئن ۵۲۱.

^{۱۹} - دو متن بابلی تعداد کشتگان ۲۰۴۵ و اسیران ۲۵۵۹ نفر قید شده است.

^{۲۰} - فرمان های شاهنشاهان هخامنشی. ص ۶۲.

^{۲۱} - هاگوب ماناندیان. تاریخ تحلیلی ارمنیان. جلد ۱، ایروان: ۱۹۷۷. ص ۵۶.

^{۲۲} - arkha

^{۲۳} - haldita

^{۲۴} - dubala

^{۲۵} - nabona-ita

بابلیان نسبت به من نافرمان شدند. بسوی آن (آرخ) رهسپار شدند. او بابل را گرفت. او در بابل شاه شد.^{۲۶}

بدینسان داریوش سپاهی به فرماندهی **ویدفرنا** را برای سرکوب شورش می فرستد و اینان آراخا را شکست داده او و یارانشان را در بابل بدار آویختند. چنانکه در این کتیبه ها آمده، داریوش همواره بر دشمنان خود پیروز شده است امری که ظاهراً نمی تواند بطور کامل با واقعیت همسویی داشته باشد. علت آن نیز این است که تنها در مدت حدود یک سال وی مجبور شد پنج بار برای سرکوب شورش ارمنیان با آنان نبرد کند. اگر در سه نبرد اول دادارشیش پیروز می شد دیگر دلیلی نداشت سپاه دیگری برای مقابله با شورش گسیل شود لذا مسلماً چهار جنگ اول برای ارمنیان که تا سرزمین آشور پیشروی کرده بودند قرین موفقیت بوده و تنها در نبرد پنجم سپاه هخامنشی موفقیت و توفیق بدست آورده است. ارمنیان که در پی آزادی بودند نوعی پیمان همکاری با بابلیان و مادی ها ایجاد کرده بودند. لیکن هیچیک از کشورهای شورشی نتوانست کامیابی بدست آورد.

هرودوت ارمنستان را بعنوان بخشی از ساتراپی سیزدهم خراجگزار پارس یاد می کند و میزان خراجی که باید به دربار هخامنشی پرداخت می گردد بالغ بر ۴۰۰ تاغاند بود.^{۲۷} با احتساب یک تاغاند پارسی معادل ۳۲ کیلو و ۶۴۰ گرم سیم. با توزین امروزی معادل ۱۳/۰۵۶ کیلوگرم سکه نقره است. نظر دیگری وجود دارد که بر اساس آن یک تاغاند سکه نقره معادل ۶۰۴۸ مارک طلا بود. بنابراین ۴۰۰ تاغاند خراج برابر ۲،۴۱۹،۲۰۰ مارک طلا بوده است. این مبلغ را نه تنها ارمنیان بلکه کشور پاکتیوبکه و دیگر همسایگان ارمن باید به دربار پارس می پرداختند.

غیر از خراج نقدی که آرمینا یا ارمنستان باید به دربار پارس می پرداخت، مجبور بود سالانه ۲۰،۰۰۰ کره نیز به مناسبت جشن مهر تحویل دهد.^{۲۸}

در باره خراجگزاری سرزمین های تحت حکومت داریوش، شاهنشاه هخامنشی در کتیبه تخت جمشید موسوم به **DPe** چنین یاد می کند:

«بند ۲- داریوش شاه گوید: بخواست اهورامزدا این (است) کشورهایی که من با این مردم پارسی از آن خود کردم، که از من ترسیدند، به من باج دادند. خوزستان، ماد، بابل، عربستان، آشور، مصر، ارمنستان، کپدوکیه، سارد، یونانی ها، آنهایی که (ساکن) خشکی و آنهایی

^{۲۶} - فرمان های شاهنشاهان هخامنشی، ... ص ۶۳.

^{۲۷} - هرودوت. تاریخ. کتاب دوم، فصل ۹۳. ایروان: ۱۹۸۶. ص ۱۹۷.

^{۲۸} - استرابون. کتاب ۱۱، فصل ۱۴، شماره ۹.

که (ساکن) دریا (هستند) و کشورهای ماورای دریا، اسگرت-پرتو-زرگ-هرات، بلخ، سغد، خوارزم، تنگوش-رخج، هند، گندار، سکایی ها، مک^{۲۹}.

هرودوت در باره جنگ ایران و یونان در سال ۴۸۰ پیش از میلاد و یاری سپاه ارمنی به ایران مطلبی یاد کرده است. بنا به نوشته او سپاه ارمنیان به فرماندهی آرتوکمس (artokmes) که با دختر داریوش ازدواج کرده بود در کنار سپاهیان دیگر ملل تابع در سپاه خشایارشا شرکت داشتند. سربازان ارمنی لباس و زره ویژه ای به تن داشتند، کلاه خود بر سر می گذاشتند و چکمه می پوشیدند. با سپرهای کوچک، نیزه های کوتاه، تیر و شمشیر مسلح بودند^{۳۰}.

گزنفون در کتاب «آناباسیس» خود که به لشکرکشی کوروش کوچک (فرزند داریوش دوم) برای بدست آوردن تاج و تخت شاهنشاهی برادر خود اردشیر پادشاه هخامنشی (۳۵۸-۴۰۴ پ.م) اختصاص دارد و به نام «بازگشت ده هزار نفر» نیز نامزد است، به حضور ارمنیان و مقابله آنان با سپاه یونانی به نفع ایران اشاره دارد. لشکرکشی کوروش کوچک منجر به شکست او در کوناکسا^{۳۱} (سال ۴۰۱ پ.م) گردید.

در زمان گزنفون که خود در این لشکرکشی شرکت داشت، شخصی بنام اروتاس یا یرواند ساتراپ ارمنستان بود. وی چنانکه استرابون نوشته است^{۳۲} از نسل ویدارنای اشرافی بود که داریوش اول را به تاج و تخت رساند. گزنفون چنین می نویسد:

«(۳) سپیده دم، آنسوی رود سواره نظامی مشاهده کردند که آماده بودند عبور از رودخانه را مانع شوند، اما بالاتر از آنها روی تپه ها سربازان پیاده صف بسته بودند تا مانع از ورود یونانیان به ارمنستان گردند. (۴) اینان سربازان ارمنی اروتاس و آرتوخاس و مزدوران مارد و خالد بودند»^{۳۳}.

ارمنیان در جنگ گاو گاملا (۳۳۱ پ.م) در سپاهیان داریوش سوم در برابر اسکندر مقدونی شرکت داشتند^{۳۴}.

^{۲۹} - فرمان های شاهنشاهان هخامنشی... ص ۸۳. همین مطلب کتیبه داریوش در نقش رستم DNA، کتیبه او در شوش (DSe)، کتیبه داریوش در بیستون (DB).

^{۳۰} - تاریخ هرودوت. ۷۱۱، ۷۳. ایروان: ۱۹۸۶. ص ۴۰۹.

^{۳۱} - cunnaxa

^{۳۲} - استرابون. ۱۱، ۱۴، ۱۵.

^{۳۳} - گزنفون. آناباسیس. کتاب چهارم، فصل ۳ و ۴. ترجمه به ارمنی توسط سیمون گرکیشاریان. آکادمی علوم ارمنستان، ایروان: ۱۹۷۰. ص ۸۹.

^{۳۴} - تاریخ اسکندر مقدونی. کالیستنس کاذب. ترجمه موسی خورنی. ویرایش نسخه های ارمنی به کوشش دکتر هاسمیک سیمونیان. آکادمی علوم ارمنستان. ایروان: ۱۹۸۹. ص ۲۵۲.

آنان شامل دو هنگ بودند مشتمل بر ۴۰،۰۰۰ پیاده نظام و ۷۰۰۰ سواره نظام. فرماندهان آنان ارون‌دس (برواند) و میتراوستس بودند.^{۳۵}

بر اساس منابعی که در دست داریم و به آنها اشاره شد مناسبات ارمنیان با مادی ها و هخامنشیان تا این میزان بوده است. با این حال آنچه مشخص است این است که از زمان کمبوجیه تا انقراض سلسله هخامنشی بدست اسکندر مقدونی، ارمنستان یکی از سرزمین های تابع حکومت پارس بشمار می رفت.

بعدها علاوه بر سپاهیان ارمنی تعداد زیادی بازرگان و پیشه ور و صنعتگر ارمنی در زمان هخامنشی در ایران می زیستند. ارمنیان بعنوان ساکنان بومی از دیر باز در نواحی مختلف ایران زندگی می کردند از جمله در آتورپاتکان و بویژه استان پارسکاهایک (تبریز، مرنند، ارومیه، -کبودان-، خوی، مراغه، سلماس، ماکو، قره داغ و جز اینها).^{۳۶}

مهاجرت بزرگ ارمنیان در سده سوم میلادی توسط اردشیر پادشاه ساسانی صورت گرفت.^{۳۷} پس از لشکرکشی شاپور دوم به ارمنستان در سده چهارم میلادی تعداد زیادی از ارمنیان به ایران آورده شدند.^{۳۸} بنابه گواهی تاریخنگاران ارمنی در این دوران تعداد مهاجران ارمنی به چند صد هزار نفر می رسید. پاستوس بوزاند گزارش می کند که شاپور ساسانی از شهر آرتاشاد ارمنستان ۴۰،۰۰۰ خانواده ارمنی به ایران آورد.^{۳۹} سپس شهر واغارشاپاد را تصرف نموده از آنجا ۱۹،۰۰۰ خانوار و از شهر پرواندشاد ۲۰،۰۰۰ خانوار ارمنی، از شهر زارهاوان در باگرواند ۵،۰۰۰ خانوار و از شهر زاریشاد واقع در ناحیه آغیویت ۱۰،۰۰۰ خانوار و از شهر وان نیز ۵،۰۰۰ خانوار ارمنی را به ایران کوچاند. آنگاه به نخجوان رسیده ۲،۰۰۰ خانوار ارمنی را مجبور به مهاجرت نمود.^{۴۰} پیش از آن ۴۰،۰۰۰ خانوار را نیز از شهر تیگراناکرد کوچانده بود.^{۴۱} گر چه این اعداد مبالغه آمیز بنظر می رسد، اما از کثرت تعداد مهاجران حکایت دارد. موسی خورنی نیز در این باره گواهی می دهد.^{۴۲} بخش بزرگی از آنان در خوزستان و آسورستان اسکان یافتند.^{۴۳}

^{۳۵} - کورنیوس روفوس. تاریخ اسکندر کبیر. III، ۲، ۶. (به نقل از مجموعه آثار پروفیسور ها کوپ ماناندیان. جلد ۱، ص ۹۵)

^{۳۶} - دانشنامه بزرگ ارمنی. جلد ۴، ص ۴۵۰.

^{۳۷} - آگاتانگوس. تاریخ ارمنیان. ایروان: ۱۹۷۷. ص ۳۶.

^{۳۸} - پاستوس بوزاند. تاریخ ارمنیان. ایروان: ۱۹۶۸. ص ۲۲۲-۲۱۶.

^{۳۹} - پاستوس بوزاند. تاریخ ارمنیان. ص ۲۱۸.

^{۴۰} - همانجا. ص ۲۱۹.

^{۴۱} - همانجا. ص ۱۹۱.

^{۴۲} - موسی خورنی. تاریخ ارمنیان. (گرابار)، تفلیس ۱۹۱۳، (چاپ جدید، ایروان: ۱۹۹۱) ص ۳۰۰.

سرنوشت مهاجران ارمنی با دیگر ایرانیان پس از لشکرکشی تازیان در سده هفتم میلادی به هم گره خورده بود. در این دوره ایران تحت سلطه خلفای عرب در آمد و ارمنیان ایرانی همراه با بقیه ایرانیان با پذیرش اسلام هویت ملی خود را از دست دادند.^{۴۴} جوامع ارمنی ایران بویژه پس از تاخت و تازهای سلجوقیان و مغولان بعد از سده ۱۱م. گسترش یافت.

نخستین مهاجرت بزرگ ارمنیان از ارمنستان به نواحی داخلی ایران در سال ۱۰۴۸ م. بدست سلجوقیان روی داد و این در شرایطی بود که حکومت مستقل ارمنستان (خاندان باگراتونیان و آرزونی) فرو پاشیده بود. تاخت و تازهای سلجوقی را آریستاکس لاستیورتسی (-aristakes lastiverts) تاریخنگار ارمنی که همعصر آن وقایع بود در کتاب «تاریخ» خود ثبت کرده است. او گواهی می دهد که به فرمان طغرل بیگ سپاهی به سرداری ابراهیم یانلی و گنلموش به ارمنستان عازم می شود و همه چیز را از دم تیغ می گذراند، کشور را به ویرانی می کشاند، ۲۴ ناحیه آباد را با خاک یکسان می کند و با تعداد کثیری اسیر به ایران باز می گردد.^{۴۵}

سلجوقیان بار دیگر در سال ۱۰۴۸ م. لشکرکشی خود را تکرار کردند. شهر آرزن (ardsn) را ویران نمودند و ساکنان آن را به اسارت گرفتند. آرزن یکی از بزرگترین شهرهای ارمنستان با ۳۰۰ هزار نفر جمعیت بود. سلجوقیان بر اساس اطلاعات ماتوس اورهایتسی (matevos-urhayetsi) ۱۰ هزار نفر را کشتند و بقیه را به اسارت گرفته راهی ایران کردند.^{۴۶} سلجوقیان لشکرکشی های خود را در سال ۱۰۴۹م. نیز ادامه می دهند. آنها ارمنیان ساکن منازگرد، آرزن و گارنی را همراه یونانیان و گرجیان که بنا به گواهی ابن اثیر بالغ بر ۱۰۰،۰۰۰ نفر می شدند به ایران مهاجرت می دهند و این در حالی بود که سپاه رومیان از سردار سلجوقی متحمل شکست شده بود.^{۴۷}

سپاه سلجوقی در سالهای ۱۰۵۳/۱۰۵۴ به شهر قارص تاخت و عملیات پیشین خود را تکرار نمود.^{۴۸} در سال ۱۰۵۶م. ارزنجان را تصرف کرد و اسیران را با خود انتقال داد.^{۴۹} در سال ۱۰۶۰م. به سوی سیاستی لشکر کشید و «زنان و دختران باکره زیادی به اسارت گرفت و به ایران

^{۴۳} - پاوستوس بوزاند. ص ۲۲۰.

^{۴۴} - همانجا.

^{۴۵} - آریستاکس لاستیورتسی. «تاریخ». تفلیس: ۱۹۱۲. ص ۶۵.

^{۴۶} - ماتوس اورهایتسی. «وقایعنامه» (zhamanakagrutyun). ایروان: ۱۹۷۳. ص ۶۸.

^{۴۷} - ها کوپ ماناندیان. مجموعه آثار. جلد ۳. ایروان: ۱۹۷۷. ص ۵۰-۴۹.

^{۴۸} - آریستاکس لاستیورتسی. ص ۹۲.

^{۴۹} - ها کوپ کوردیان. ناحیه یریز و یکنیاتس. جلد ۱. ص ۸۳-۸۲.

برد»^{۵۰}. در فاصله سالهای ۱۰۶۳-۱۰۶۲ سرداران سپاه طغرل بار دیگر جمع کثیری از ارمنیان را به ایران منتقل کردند^{۵۱}.

آلب ارسلان سلطان سلجوقی که جانشین برادرش شده بود، در سالهای ۱۰۶۵-۱۰۶۴ م. به نواحی ارمنستان لشکر کشید و شهر آنی را بتصرف خود در آورد و «زنان و کودکان بی‌شمار» با خود به اسارت برد^{۵۲}. سپاه سلجوقی در سال ۱۰۶۷ م. نیز بار دیگر اقدام به لشکرکشی کرد و گروهی از زنان و بچه‌ها را با خود به ایران آورد^{۵۳}.

نمونه‌های زیادی از اینگونه مهاجرت‌ها در آثار تاریخ‌نگاران دیگر قید شده است که اشاره به آنان باعث اطاله کلام خواهد بود.

از میان مهاجران بویژه بازرگانان و پیشه‌وران موفق شدند در شهرها مستقر شده وضعیت اجتماعی خود را سر و سامان دهند و اساس جوامع ارمنی را در مناطق مختلف بنیان نهند. ارمنیان در سده‌های ۱۲-۱۱ م. عمدتاً در نواحی شمالی ایران (استان آذربایجان) و در جنوب (حوالی اصفهان) زندگی می‌کردند. در سده ۱۲ م. چنان جمعیت بزرگی از ارمنیان در ایران زندگی می‌کرد که دو حوزه اسقفی بزرگ در **هر و زارواند** (قره داغ) و سلماس و پایتخت وجود داشت. اطلاعاتی وجود دارد که بر اساس آنها رهبران این دو حوزه اسقفی در شورای کلیسایی **هر و مکل** در سال ۱۱۷۹ م. شرکت کرده‌اند. اینان اسقف **غازار** از **هر و زارواند** و اسقف استپانوس از سلماس و پایتخت بودند^{۵۴}.

وضعیت ارمنیان در زمان سلطنت ملک شاه سلجوقی (۱۰۹۲-۱۰۷۲ م.) بطور محسوس بهبود یافت و رفتار ملاطفت‌آمیز و خیر خواهانه او عمدتاً در اثر توصیه‌های خواجه نظام الملک وزیر دانا و سرشناس او بود. او شرایط مناسبی برای توسعه و رونق اقتصادی بویژه بازرگانی و پیشه‌ها فراهم آورد. ماتوس اورهایتسی در «تاریخ» خود در باره سیاست ملک شاه مطالبی قید می‌کند.

جوامع ارمنی ایران بویژه در زمان حاکمیت مغولان (۱۳۸۵-۱۲۲۰ م.) گسترش یافته نقش بسزایی در اقتصاد کشور ایفا نمود. و در همین دوران مهاجران جدیدی به جوامع موجود افزون گشتند.

^{۵۰}- م. اورهایتسی. ص ۸۸.

^{۵۱}- همانجا. ص ۹۴-۹۱.

^{۵۲}- همانجا. ص ۱۰۰-۹۵.

^{۵۳}- همانجا. ص ۱۲۳.

^{۵۴}- میکایل چامچیان. «تاریخ ارمن». جلد ۳، ص ۱۳۲.

مغولان بنا به سیاست خود سعی داشتند ساکنان کشورهای فتح شده بویژه جوانان را از موطن و زادگاه خود دور کنند. آنان از این سیاست به دو علت پیروی می کردند: نخست، دور شدن نیروی مبارزه گر از سرزمین ها و رفع خطر شورش. دوم، با انتقال آنها به محل جدید باعث رونق اقتصادی آنجا می شدند.

بزرگترین مهاجرت ارمنیان در زمان مغولان به نواحی مختلف ایران در سالهای ۳۷- ۱۲۳۶ م. روی داد. در این مورد گراگوس گانزاکتسی (kirakos-gandzaketsi) اطلاعات با ارزشی به ما می دهد. سپاه مغول به سرداری **چارمغان** در سراسر ارمنستان اقدام به غصب مال و املاک و اسارت زنان و بچه ها پرداخت^{۵۵}.

لشکر کشی دیگر مغولان که منجر به اسارت گروه دیگری از ارمنیان شد در سال ۱۳۴۰ م. روی داد. مهاجرت ارمنیان به ایران در زمان مغولان نه تنها با اجبار بلکه بصورت داوطلبانه نیز انجام می شد. دلیل آن از سویی عدم آرامش و ثبات در ارمنستان و از دیگر سو ایجاد شرایط مناسب اقتصادی در مناطقی از ایران بود که جاده های تجاری (چون جاده ای که از تبریز تا ترابوزان و آباس امتداد می یافت) از آنجا می گذشت. بنابراین ارمنیان در شهرهای بزرگ ایران دست به بازرگانی و تجارت و پیشه وری زدند. جوامع ارمنی در زمان حکومت مغولان عمدتاً در تبریز، سلطانیه، مرند، خوی، سلماس، مراغه، ماکو، رشت و شهرهای دیگر زندگی می کردند. اطلاعاتی وجود دارد که بر پایه آنها، ارمنیان و مسیحیان زیادی در شهر ری زندگی می کردند^{۵۶}.

بیشترین تعداد ارمنیان در شهر تبریز زندگی می کردند که براساس اطلاعات کلاویخو، شمار جمعیت این شهر در اوایل سده ۱۶م. بیش از ۲۰۰،۰۰۰ خانوار یعنی حدود یک میلیون نفر بود^{۵۷} و جمعیت ارمنی این شهر زیاد بر آورد می شد. مارکوپولو سیاح نامدار ونیزی که در سال ۱۲۷۱م. در تبریز بسر می برد به کرات در سفرنامه خود در باره این شهر مطالبی قید می کند و زمانی که در مورد مسیحیان ساکن این شهر سخن می گوید نخست از ارمنیان یاد می کند. زمانی که پس از **ایاقا خان** مغول برادرش **تگودار** جانشین وی گردید (۱۲۸۲م. برابر با ۶۸۱ ه.ق.) و چون به اسلام گروید نام احمد را برگزید و به **سلطان احمد تگودار** (تگودار در جوانی به رسم آیین مسیح تعمید یافته بود^{۵۸}) معروف شد، دست به ایذا و اذیت ظالمانه مسیحیان زد. در این باره **هتوم** تاریخنگار در اثر خود تحت عنوان «گزیده ها» (به ارمنی Dzaghkakagh) که به زبان فرانسه قدیم نوشته شده و **پیر برژرون** فرانسوی آن را تصحیح و بچاپ رسانده است چنین می

۵۵- گ. گانزاکتسی. «تاریخ ارمن». ایروان: ۱۹۶۱. ص ۲۳۴.

۵۶- ه. آراکلیان. «ارمنیان ایران». وین: ۱۹۱۱. ص ۱۹.

۵۷- ه. هاکیویان. «سفرنامه ها». جلد ۱، ص ۱۲۲.

۵۸- عباس اقبال آشتیانی. تاریخ مغول. تهران: ۱۳۵۶. ص ۲۲۱.

نویسد: «این احمد شیطان زاده کلیساهای مسیحی را نابود ساخت... او تمام کلیساهای مسیحی تبریز را ویران نمود...»^{۵۹}. لیکن اعمال او باعث شد تا حکومت وی توسط بزرگان مغول برچیده شده حکومت به **ارغون خان** (۱۲۹۱-۱۲۸۴) برسد. مورخ یاد شده چنین می نویسد: «و بدین سان دشمن واقعی مسیحیت و آن سگ هار یعنی احمد به درک واصل شد»^{۶۰}. مارکوپولو در باره جمعیت تبریز می نویسد: «جمعیت تبریز زیاد نیست و از نژادهای گوناگون و مخلوطی تشکیل شده است. در اینجا ارمنی ها، نسطوری ها، یعقوبی ها، گرجی ها و ایرانی ها زندگی می کنند»^{۶۱}. تبریز در سده ۱۶م. ۷۰۰ خانوار ارمنی و ۱۲ کلیسا داشت^{۶۲}.

اکثریت جمعیت تبریز را صنعتگران و بازرگانان تشکیل می دادند. در اطراف شهر روستاهای ارمنی نشین وجود داشت. در یکی از دفترهای خاطرات باقیمانده که قدیمی ترین آنها نیز محسوب می شود و در سال ۱۳۳۴م. نوشته شده **سارکیس کاتب** به سفارش شخصی **هوانس** نام یادآور می شود که در تبریز دو کلیسا بنام های سارکیس مقدس و آستوازاین (astvadsadsin) مقدس وجود داشت.

در یکی از اشعار باقیمانده از سال ۱۳۳۵م. آمده است که جامعه ارمنی تبریز شامل سه گروه مذهب کلیسای ارمنی حواری، کاتولیک و مذهب یونانی بود و میان آنها مباحث و جدال ویرانگر مذهبی وجود داشت. چنانکه از مدارک بر می آید، جامعه ارمنی ایران مورد توجه و اتیکان قرار داشت و تعداد زیادی از مبلغان کاتولیک در سده های ۱۵-۱۳ در میان جوامع ارمنی ایران فعالیت می کردند. و اتیکان سه مرکز تبلیغی در ایران تاسیس کرده بود. تبریز، مراغه و سلطانیه. و اتیکان در سال ۱۳۳۰ یک حوزه اسقفی برای ارمنیان پیرو خود در سلطانیه پدید آورد و اسقف اعظم ژان دوکور (Jean de Cor) نخستین رهبر مذهبی این حوزه تعیین شد^{۶۳}.

از خاطرات دستنویس مربوط به سال ۱۳۳۶م. چنین بر می آید که تبریز مرکز رهبری کلیسای ارمنی آذربایجان بود. در همین دستنوشته نام اسقف **زاکاریا** بعنوان رهبر و جانشینش یاد

^{۵۹} - صفحه ۵۲ XXXVIII P. Bergeron

^{۶۰} - همانجا، ص ۴۵.

^{۶۱} - سفرنامه مارکوپولو، ایل میلیونه، ترجمه سید منصور سجادی و آنجلودی جوانی رومانو. تهران: ۱۳۶۳.

ص ۴۱.

^{۶۲} - آ. آلبویاجیان، «تاریخ مهاجرنشینان ارمنی»، جلد ۲، ص ۳۱۳.

^{۶۳} - ه. آراکلیان، «ارمنیان ایران»، ص ۱۹.

شده است.^{۶۴} از یک نسخه دیگر که شش سال بعد نوشته شده چنین استنباط می گردد که **زاکاریا** وفات کرده اسقف **قوقر** جانشین وی گردیده است.^{۶۵}

بر اساس همین نسخ خطی، وضع ارمنیان تبریز در زمان حکومت مغول رضایت بخش نبوده آنان تحت فشار و پیگردهای مذهبی قرار داشتند.^{۶۶} در یکی دیگر از نسخ خطی ماتناداران مطالب جالبی وجود دارد، بر پایه آن ارمنیان و مسلمانان تبریز بطور متحد در برابر سپاهیان تیمور که شهر را در محاصره قرار داده بودند مبارزه شدیدی کردند.^{۶۷}

در سده های ۱۵-۱۴م. مهاجرنشین بزرگ ارمنی در سلطانیه وجود داشت. این مهاجرنشین از طرف ایلخان ارغون (۱۲۹۱-۱۲۸۴) در حد فاصل زنجان و قزوین بوجود آمده در زمان جانشینانش بزرگتر شده بود. حکام مغول از آنجا که قصد داشتند سلطانیه را به یک مرکز بزرگ تجارت ترانزیت تبدیل کنند، لذا شمار زیادی از بازرگانان و پیشه وران و صنعتگران را بزور در آنجا متمرکز می کردند. پایتخت ایلخانان در سده ۱۴م. از تبریز به سلطانیه منتقل گردید.

بخشی از ارمنیان سلطانیه احتمالاً اهل شهر آنی ارمنستان بودند. یکی از نسخ خطی مربوط به شخصی **کاراپت** نام (سال ۱۳۲۶م.) در این باره گواهی می دهد: «... و او (منظور کشیش گریگور درخواست کننده نگارش یادنامه) ساکن پایتخت بزرگ آنی بود. او بعلت ویرانی سرزمین خود دیگر نتوانست در آنی پایتخت باقی بماند، لذا آمده در اینجا اسکان گزید»^{۶۸}. مختیار آنتسی (mekhitar-anetsi) یکی دیگر از تاریخنگاران ارمنی از آنی به سلطانیه منتقل شد. او در شعری که بسال ۱۳۳۸م. در سلطانیه بعنوان رویدادنامه نوشته با حسرت از زادگاه خود آنی یاد می کند.^{۶۹} از همین رویدادنامه چنین برمی آید که سلطانیه نیز مستقل از تبریز دارای حوزه اسقفی خود بود و کشیش سارکیس بعنوان رهبر حوزه اسقفی سلطانیه در دیگر نسخ خطی نیز یاد شده است. چنان که مشخص می شود این تنها صنعتگران و بازرگانان نبودند که مجبور شدند به سلطانیه مهاجرت کنند. غیر از آنان رهبران مذهبی نیز اجباراً می بایست در سلطانیه اقامت می گزیدند.

سلطانیه موقعیت مهم تجاری خود را تا زمان سقوط حکومت ایلخانان در سال ۱۳۸۵م. حفظ نمود. خوی نیز یکی از شهرهایی بود که ساکنان ارمنی زیادی داشت. کلاویخو سفیر

^{۶۴} - کتابخانه ملی ارمنستان (ماتناداران). نسخه ۵۹۶۸ شماره ۲۴۳ب. (به نقل از تاریخ مختصر مهاجرنشین های ارمنی، جلد ۱، ص ۲۴۴).

^{۶۵} - همانجا. نسخه شماره ۶۲۷۳ ص ۱۵۱، (به نقل از تاریخ مختصر مهاجرنشین ها...، جلد ۱ ص ۲۴۴).

^{۶۶} - همانجا، ص ۱۷۱.

^{۶۷} - ماتناداران. نسخه ۲۱۸۹، شماره ۳۱۹ب - ۳۹۰ الف.

^{۶۸} - آ. سیورملیان، فهرست اصلی نسخ خطی ارمنی. اورشلیم، ص ۳۱۷. (ارمنی)

^{۶۹} - ماتناداران. نسخه ۴۴۲۹، شماره ۱۴۹ الف.

اسپانیایی که در ۵ ژوئن ۱۴۰۵م. در آن شهر بسر می برد، در سفرنامه خود می نویسد که: «بخش اعظم جمعیت این شهر را ارمنیان تشکیل می دهند».^{۷۰}

ماکو نیز یکی دیگر از مراکز سکونت عمده ارمنیان بود. کلاویخو سفیر اسپانیا ذکر می کند که شب اول ژوئن ۱۴۰۵ را در دژ ماکو که حاکم و سربازان محافظ دژ ارمنیان کاتولیک بودند، گذرانیده بود می نویسد:

«یکشنبه اول ژوئن بهنگام غروب به دژی که «ماکو» نام دارد رسیدیم. این محل از آن کسی است از کاتولیکها. اما نام او نورالدین است (این نام را بدون تردید تیمور تحمیل کرده است). و همه آنان که از این دژ نگهداری و پاسداری می کردند کاتولیک بودند. اینان اصلاً از نژاد ارمنی هستند و بزبان ارمنی سخن می گویند و نیز ترکی و فارسی هم در می یابند. در ماکو دیری است که از آن کشیشیان «فرقه دومینیکی» است.^{۷۱} سپس می افزاید «گویند که زمانی تیمور حصار ماکو را محاصره کرد ولی نتوانست آن را بگیرد پس در صدد سازش با امیر آن برآمد و قرار بر آن نهاده شد که صاحب آن با بیست سوار با تیمور همراهی و کمک کند و هر گاه که او را بخواهند آماده خدمت باشد. اندک زمانی پس از این پیمان بار دیگر گذار تیمور به حصار ماکو افتاد و امیر آنجا پسرش را که جوانی بیست ساله است با سه اسب خوش زین و برگ به پیشباز او فرستاد. این اسبها را بعنوان پیشکش فرستاده بود. چون تیمور پیاپی حصار رسید، این جوان به استقبال رفت و آن اسبها را برد که از جانب پدر تقدیم کند. تیمور آن پیشکشها را با نهایت لطف پذیرفت و به سپاهیان ابلاغ کرد که هیچیک حق تخطی و دست درازی به زمینهای آنجا را ندارد. سپس تیمور چون متوجه شد که صاحب ماکو پسری این چنین نیکو دارد، گفت دریغ است که چنین جوانی در خانه بماند و حاضر است که او را بخدمت بپذیرد و با خویشتن ببرد و او را در سلک ملازمان نوه اش در آورد. این شاهزاده «عمر میرزا» نام داشت که در آن زمان فرمانروای مغرب ایران و ماکو نیز در قلمرو او بود. این جوان اینک جزو پیرامونیان عمر میرزا است و در سپاه وی به درجه فرماندهی رسیده است. اما بر او فشار آوردند که برخلاف میل خویش مسلمان شود و او را سیورغمش نام نهادند. وی اینک سردار نگهبانان عمر میرزا است. ظاهراً این جوان چنین می نماید که مسلمان است. اما باطناً چنین نیست و هنوز به آیین کاتولیک وفادار است». کلاویخو در ادامه می افزاید: «امیر ماکو از ما با نهایت جوانمردی و بزرگواری پذیرایی کرده از آنجا که ما مسیحی بودیم از حضور ما در آنجا بسیار خشنود شده... با نهایت خوشی و آسایش شب را در آنجا ماندیم و سپس در اردوی عمر میرزا به آن پسر امیر ماکو که از او یاد کردیم برخوردیم و با او سخن گفتیم. امیر مزبور پسر دیگری کهنتر از این فرزند داشت که در

^{۷۰} - ه. هاکیویان. سفرنامه ها. جلد ۱. ایروان: ۱۹۳۲. ص ۱۱۷.

^{۷۱} - سفرنامه کلاویخو. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: ۱۳۶۶. چاپ دوم، ص ۱۵۴.

ماکو و در خانه پدری منزل داشت. در ضمن صحبت او به ما گفت که این پسر کوچکتر در جنگاوری چندان دستی ندارد. اما پرسی است دانشمند و بدستور زبان ارمنی مسلط و محیط. ... شگفت است که چگونه مسیحیان حصار ماکو این چنین در میان مسلمانان با آنکه این همه از عالم مسیحیت دورند و امکان برخورداری از یاری و کمک آنان اندک است، استوار مانده و خویشتن را حفظ کرده اند. اینان در حقیقت از ملت ارمنی و به آیین کاتولیک هستند و خدا را با رسوم و آیین درست خدمت می کنند». کلاویخو در باره سایر شهرهای ارمنی نشین آذربایجان می افزاید: «به شهر زیبا و پرجمعیتی رسیدیم بنام طسوج... این شهر در کنار دریاچه شور (ارومیه) واقع است... همچنان رانیدیم و شب را در قریه ای بنام «کوزه کنان» که سابقا محل بزرگی بوده... خوابیدیم... در کوزه کنان بسیاری از ارمنیان را دیدیم که در آنجا مسکن داشتند».^{۷۲} (کوزه کنان اکنون نیز وجود دارد و در نزدیکی دریاچه ارومیه و شهر شبستر قرار دارد. اب. گ). کلاویخو هنگام بازگشت از سمرقند نیز در نزد ارمنیان اقامت می گزیند: «...سرانجام روز شنبه یعنی روز آخر فوریه وارد تبریز شدیم. در آنجا در خانه یکی از ارمنیان که مردمی مسیحی هستند بما منزل دادند و در آنجا جیره معمول ما را می دادند. ...خبر دادند اسبان آماده کرده بودند تا به نزد عمر میرزا (نوه تیمور) که در قراباغ بود برویم».^{۷۳}

چند نسخه خطی نیز که در ماکو نوشته شده اند بدست ما رسیده است.

مراغه نیز ارمنی نشین بوده است. نسخ خطی ارمنی در اینجا نیز نگاشته و آثاری نیز از زبان فارسی ترجمه شده اند.^{۷۴}

در منابع تاریخی از شهر سلماس و نواحی اطراف آن بعنوان محل اسکان تعداد زیادی ارمنی بوفور یاد شده است. جامعه ارمنی سلماس در سال ۱۴۵۶م. اقدام به تدوین وقایعنامه ای کرده است.^{۷۵} در رشت نیز ارمنیان زندگی می کردند. کتابی بدست ما رسیده است که در سال ۱۴۹۴ م. در رشت بنابه سفارش کشیش وارتان نوشته شده است. در این کتاب که تحت عنوان «وُسکه پوریک» (Voskeporik) قرار دارد، اطلاعاتی در باره کلیسای ارمنی «پدرهاکوپ» در آنجا وجود دارد.^{۷۶} قید نام کشیش محلی و کلیسا گواه بر وجود مهاجرنشین ارمنی در رشت است. شهر ارومیه نیز جمعیت کثیر ارمنی داشت، توما متسوپتسی (tovma-medsopetsi) تاریخنگار ارمنی اواخر سده ۱۴ و اوایل سده ۱۵م. اطلاعاتی در باره تاخت و تازها و وحشیگری

^{۷۲} - همانجا، ص ۱۶۰

^{۷۳} - همانجا، ص ۳۰۵.

^{۷۴} - ه. تاشیان. وین، فهرست نسخ خطی جامعه ارمنی مختاریان. ص ۷۴۱.

^{۷۵} - س. ترآودیسیان. فهرست نسخ خطی جلفای اصفهان. ص ۱۴۲.

^{۷۶} - ماتناداران. نسخه ۶۲۷۳، شماره ۲۱۶ الف - ۲۱۶ ب.

های اسکندر^{۷۷} در ارومیه گزارش کرده است: «... در همین سال (۱۴۲۵م.) این اژدهای درنده خون آشام (منظور قره اسکندر-ا.ب.) بار دوم به شهر ارمنی نشین ارومیه حرکت کرد، همه جا را ویران ساخت... این ستمگر بی امان، چندین اسیر گرفت و مردم ارمنی را نابود کرد»^{۷۸}.

از اواخر سده ۱۴م. تا روی کار آمدن خاندان صفوی ارمنستان و نواحی ارمنی نشین ایران دچار چپاول و غارت و کشتار و اسارت غیر قابل وصفی بودند. تاریخنگاران چنان صحنه های دلخراشی را گزارش کرده اند که انسان در شگفت می شود که چگونه این ملت از دریای پرتلاطم و موج نابسامانی های تاریخی جان سالم بدر برده به حیات خود ادامه داده است. در اینجا مراد ما بررسی تفصیلی این ستمگری ها نیست لیکن باید کلاً خاطر نشان شد که دوران سلطه خاندان های مغول، تاتار و سلسله های قره قویونلو و آق قویونلو دوران سیاهی بویژه برای ارمنیان بود. با این حال شایسته است چند نمونه از ویرانگری های این اقوام را به اختصار بیان کنیم:

توختامیش خان^{۷۹} در سال ۱۳۸۵ از شمال قفقاز به ایران حمله کرد و «آمد وارد تبریز شد، دست به ویرانی زد و بیش از ۲۰۰،۰۰۰ نفر زن و مرد را به اسارت کشید سپس متوجه نخجوان و سیونیک شد و به سرزمین خود بازگشت»^{۸۰}. توما متسوپتسی نیز به این رویداد اشاره دارد: «سپاهیان شمال (منظور سپاه توختامیش خان-ا.ب.) شهر تبریز را محاصره کردند و پس از هفت روز متصرف شدند. بسیاری را کشتند، غارت کردند و همه ولایت را به ویرانه ای تبدیل نمودند، از این جا به سوی نخجوان حرکت کردند و همه سرزمین سیونیک و... را تاراج کردند، بسیاری از مردم را از دم تیغ گذراندند و افراد زیادی را به اسیری گرفتند»^{۸۱}.

در میان این اسیران هزاران نفر ارمنی اهل آذربایجان بودند. متسوپتسی در ادامه می افزاید: «... زمستان بود. به امر خداوند در هفتم آوریل به ناگهان برفی سنگین باریدن گرفت.

^{۷۷} - اسکندر (۱۴۳۷-۱۴۲۰)، پسر قره یوسف (۱۴۲۰-۱۳۹۰م. امیر قره قویونلو) و جانشین پدر که دائماً درگیر جنگ و گریز بود. (تشکیل دولت ملی در ایران، والتر هینتس، تهران: ۱۳۶۱. ص ص ۴-۱۶۳).

^{۷۸} - توما متسوپتسی. ارمنستان در زمان تیمور لنگ. ترجمه ح. صدیق. تبریز: ۱۳۵۷. ص ۴۳.

^{۷۹} - توختامیش، خان قزل اوردا (از سال ۱۳۸۰م. - وفات ۱۴۰۶) یا اواردی زرین قزل اوردا حکومتی بود که در نیمه سده ۱۳م. توسط باتوخان تأسیس شد در غرب از جنوب دانوب و خلیج فنلاند تا شرق در حوضه ایردیش در جنوب از دریا های سیاه، خزر و آرال و از دریاچه بالخاش تا در شمال در سرزمین نووگورو و گسترش داشت. در دهه ۱۴۸۰ توسط روسها برچیده شد.

^{۸۰} - سامول آنتسی (samvel-anetsi)، «گزیده آثار تاریخنگاران» (به ارمنی)، به کوشش آرشاک ترمیکابلیان، واغارشاد: ۱۸۹۳. ص ۱۷۱.

^{۸۱} - توما متسوپتسی. ارمنستان در زمان تیمورلنگ، ص ۱۳.

بسیاری از اسیران فرصت یافته خود را نجات دادند و سپاهیان غنایم را بر جای نهادند و از محلی موسوم به توقوقان از راهی که طایفه تاتار می گذشتند، به سرزمین خود بازگشتند».^{۸۲}

تیمور لنگ در سال ۱۳۸۷م. وارد سورمالو^{۸۳} شده شهر و تمام روستاهای اطراف آن را به اسارت گرفت: «... پس از هشت سال جنگ و ستیز او (تیمورلنگ) به سال ۱۳۸۷ ولایت خراسان را گشود و سپس بر شهر تبریز یعنی (شاهستان) «گانزاک» گام گذاشت و از آنجا به سوی سیونیک و قلعه آلینجا رفت، سپس به چاکانک رسید و شهر «ماری» (سورمالو) را تصرف کرد و استحکامات ما را که به وسیله خاندان نجیب باگراتونی ساخته شده بود در هم ریخت. همه شهر و روستاهای اطراف آن را اسیر کرد».^{۸۴}

«...سپس او (تیمور لنگ) در همان سال به روستای کاری در ولایت کوتایک سرزمین آراغات آمد، استحکامات بچنی را محاصره و فتح کرد و آنگاه **قرواناکان** اسقف بزرگ و غمخوار فقرا را به قتل رساند. بسیاری از مسیحیان را عذاب و شکنجه داد. سرزمین آباد و پرنفوس ارمنستان در اسارت و گرسنگی ماند و با شمشیر سپاهیان تیمور لنگ ویران شد.

... تیمور لنگ غنایم و اسیرهای فراوان بگرفت و کسی نماند که مصایب مردم را نقل کند، سپس او با سپاه عظیم خود به شهر تبخس (تفلیس) یعنی به پایتاکاران رفت».^{۸۵}
 «آنگاه او به ولایت توسپ رفته به سوی قلعه ارمنی در دریاچه وان حرکت کرد و دست به کشتار مردم بی گناه زد.... او (تیمور لنگ) اسرا و غنایم خود را برداشته به جای خود برگشت».

«به سال ۱۳۹۵ آن قاتل ناپاک، دوباره به پا خواست و به سوی بغداد روان شد... سپس به شهر ماردین آمده آن جا را غارت کرد. اهالی پانزده روستای حومه، سه هزار خانواده مسیحی و هفت هزار خانواده دیگر را اسیر کرد. شل، شیراخ، سفر و ماداش روستاهای بت پرستان و آره وردیک ها^{۸۶} را بکلی ویران کرد. مردمان آن ها را به اسارت برد».^{۸۷}

در سال ۱۳۹۶ تیمور لنگ مجدداً وارد ارمنستان شد. سرزمین را زیر پاهای اسبانش گرفت. هر که را به جنگ می آورد به اسارت کشید. سربازانش حتی به بالای کوه ها می رفتند: «.. ما به کوه ها پناه بردیم و در دره ها پنهان شدیم. کافران به این امر پی برده، کوه ها را محاصره

^{۸۲} - همانجا.

^{۸۳} - سورماری، دژ شهری در ناحیه چاکانک از استان آیرارات ارمنستان بزرگ.

^{۸۴} - توما متسوپتسی. ص ۱۳.

^{۸۵} - همانجا. ص ۱۴.

^{۸۶} - آروردیک (arevordik). خورشید پرستان ارمنستان که بازماندگان مزدکیان بودند.

^{۸۷} - توما متسوپتسی. ص ۲۲.

کردند و در عرض سیزده روز همه ما را مانند حیوانات وحشی به تور انداختند. بعضی ها را اسیر کردند، بعضی ها را کشتند. آبادی مان را نیز به آتش کشیدند»^{۸۸}.

بعد از تیمور لنگ ارمنیان چه در ارمنستان و چه در ایران مورد تاخت و تاز قره یوسف (۱۴۰۵-۱۳۸۸/۹)، قره اسکندر (۱۴۳۷-۱۴۲۰)، جهانشاه^{۸۹} (۱۴۶۷-۱۴۳۷) و دیگران قرار داشتند: «... در روز بزرگ پاسخا، ناگهان او (جهانشاه) با سپاهی گران بی شمار سر رسید. آنان هر کس را که به چنگ می آوردند، اسیر کردند و بزرگان را کشتند»^{۹۰}.

بخش اعظم این مهاجران ارمنی که در ارمنستان، گرجستان و آذربایجان به اسارت در آمده بودند، به خراسان برده شدند^{۹۱}.

اوزون حسن^{۹۲} پایه گذار حکومت جهانگشای آق قویونلو در سالهای پایانی حیاتش که از رویارویی با دشمنان مقتدر خود احتراز می کرد، دست به جنگ های غارتگرانه در برابر همسایه های ضعیف خود زد. گرجستان عرصه تاخت و تازهای او گردید که در آن زمان از چهار امارت نشین نیمه مستقل کارتلی (گرجستان شرقی)، ایمرت (گرجستان غربی)، کاخ و سامسخه یا مسخیت تشکیل می شد.

نخستین لشکر کشی بزرگ او به گرجستان در سپتامبر سال ۱۴۷۶م. آغاز شد. او با استفاده از غیبت باگرات ششم (۱۴۷۸-۱۴۶۶م.) پادشاه گرجی که به جنگ لزگی ها رفته بود، وارد گرجستان شد و با مقاومت جدی روبرو شده تفلیس را ویران کرد و دسته های نظامی ویرانگر به نواحی مختلف آن دیار گسیل داشت. اوزون حسن پس از تاراج و قتل و کشتار گرجستان با ۳۰ هزار اسیر و غنایم عظیم بازگشت. از میان این اسرا به احتمال قوی تعداد زیادی ارمنی نیز بودند^{۹۳}.

با این حال، اوزون حسن از خدمات ارمنیان استفاده کرده و اینان از معتمدین وی به شمار می رفتند. هنگامی که وی معتقد شد که به تنهایی قادر به مبارزه با حکومت مقتدر عثمانی نیست، بر آن شد تا با جمهوری ونیز هم پیمان گردد. چنانکه کاترینوزنو (یاجنو) سفیر ونیز در ایران (۱۴۷۴-۱۴۷۱) گواهی می دهد. اوزون حسن به همین قصد، هیئتی را در سال ۱۴۶۹ به

^{۸۸} - همانجا، ص ۲۶-۲۵.

^{۸۹} - از فرمانروایان سلسله قره قویونلو، فرزند قره یوسف و برادر قره اسکندر.

^{۹۰} - توما متسوپتسی، ص ۶۲.

^{۹۱} - ماتناداران، نسخه ۴۶۹۶. شماره ۲۵۶ب-۲۵۳ب. نسخه ۹۹۶ شماره ۵۶۴ب.

^{۹۲} - اوزون حسن متولد حدود سال ۱۴۲۳ در آمد. فرزند علی بیگ و سارا (مسیحی آرامی). علی بیگ نیز فرزند عثمان بیگ آق قویونلو و زن یونانی (شاهزاده). او در لشکر کشی خود به گرجستان در سال ۱۴۷۷، در تاریخ ۵ ژانویه ۱۴۷۸ کشته شد.

^{۹۳} - «خاطره نامه های سده ۱۵م»، (ارمنی)، جلد ۲، ایروان ۱۹۵۸، ص ۳۹۲، ۳۹۵-۳۹۴.

ریاست **موراد** (مراد) بازرگان ارمنی ایرانی که از او به صورت **میراک** نیز یاد شده است، به ونیز گسیل می دارد. میراک از نزدیکان و معتمدان اوزون حسن بود (fidel servidor... nostro)^{۹۴}.

جوامع ارمنی ایران در اثر سیطره غاصبانه و ستمگرانه تیمورلنگ و دیگر سلاطین پس از او در ایران متحمل رنج و خسارت بسیاری شدند اما کاملاً از میان نرفتند و بخش بزرگی از آنان حتی در دوره حکومت صفوی به حیات خود ادامه داد.

خاندان فتودالی شیوخ صفوی^{۹۵} که از اواخر سده ۱۴م. بر ناحیه اردبیل چیره شده بودند، یک خانواده شیعه مذهب و از رهبران دراویش بشمار می رفتند. پایگاه و پشتیان آنان هفت طایفه کوچنشین آذربایجان بود (شاملو، روملو، استاجلو، تکلو، افشار، قاجار، ذوالقدر) که بعدها قزلباش (سرخ سر) نام یافتند. اینان از مریدان صفویه بودند و به دعوت اینان به جنگ در برابر «کفار» می رفتند. مناطقی که معمولاً آنان مورد تاخت و تاز قرار می دادند شامل داغستان و گرجستان بود و معمولاً از شیروان می گذشتند و ارمنیان ساکن در آن نواحی غالباً متحمل قتل و غارت می گردیدند. از جمله در حین حمله شیخ حیدر با ۴۰،۰۰۰ قزلباش در سال ۱۴۸۸ به داغستان، ارمنیان شیروان در کنار ساکنان دیگر متحمل خسارات فراوان شدند. فرخ یسار شیروانشاه برای مقابله با قزلباشها از یعقوب بیگ فرزند و جانشین اوزون حسن آق قویونلو یاری خواست. اینان به بهای خون قربانیان بسیار موفق شدند قزلباش ها را شکست دهند و اردبیل و سایر نواحی تحت حاکمیت صفویه به تصرف خود در آوردند و فرزندان نابالغ شیخ حیدر که کشته شده بود، (از جمله اسماعیل، که بعدها پایه گذار سلسله پادشاهی صفوی گردید و برادرانش برای نگهداری به روحانیان ارمنی جزیره آختامار واقع در دریاچه وان سپرده شدند)^{۹۶}. وقایعنگاران ارمنی بارها در باره زندگی شاه اسماعیل اول در جزیره آختامار مطلب نقل کرده اند از جمله آمیراس

^{۹۴} - م.ک. زولالیان. «مسایل تاریخ ارمنستان بر اساس نوشته های مولفان اروپایی، سده های ۱۸-۱۳م. جلد

اول، تاریخ سیاسی». ایروان: آکادمی علوم ارمنستان، ۱۹۹۰. ص ۹۳.

^{۹۵} - شجره نامه صفویه بدین قرار است: علی ابن ابی طالب، امام حسین، امام زین العابدین، امام محمد باقر، امام جعفر صادق، امام موسی کاظم، سید ابوالقاسم حمزه، سید ابوالقاسم محمد، سید محمد اعرابی، سید احمد، سید اسماعیل، سید محمد، سید جعفر، سید ابرهیم، سید محمد، حسن، محمد، شرفشاه، محمد، فیروزشاه زرین کلاه. عوض الحافظ الخواص، محمدالحافظ، شیخ صلاح الدین رشید، قطب الدین، سید صالح، شیخ امین الدین جبرائیل، شیخ صفی الدین، صدرالدین، سلطان خواجه علی، شیخ ابراهیم، شیخ جنید، شیخ حیدر، اسماعیل اول پایه گذار حکومت سلسله صفوی.

^{۹۶} - تاریخ ارمنستان. ۸ جلد، جلد ۴، ایروان: آکادمی علوم ارمنستان، ۱۹۷۲. ص ۵۲.

برزنکاتسی^{۹۷}، آراکل داوریزتسی^{۹۸}، خاچاتور جوغایتسی^{۹۹}، زاکاریا سارکاواگ^{۱۰۰}، مارتیروس دی آراکل^{۱۰۱}. جهانگردان، بازرگانان و تاریخنگاران اروپایی نیز در این باره اشاره دارند^{۱۰۲}. این واقعه حتی انعکاس هنری خود را در ادبیات ارمنی سده های میانه داشته است^{۱۰۳}.

تا زمانی که فرزندان شیخ حیدر زنده بودند ————— کام آق قویونلو نمی توانستند احساس امنیت کنند. اسماعیل برای فرار از تعقیب آنان به کمک ارمنیان نخست به قراباغ و سپس به گیلان می رود. «در این زمان پسران و مادرشان با یک قایق به شرق قراباغ برده شدند. این سرزمین با شماخی و اردبیل هم مرز است، آنان پنج سال در آنجا ماندند و کسی در مورد آنان سخن نگفت»^{۱۰۴}. اقامت اسماعیل در جزیره آختامار چهار سال طول کشید^{۱۰۵}.

اسماعیل^{۱۰۶} که در سال ۱۵۰۲م. سلسله صفوی را پایه گذاری کرد در واقع بانی حکومت ملی و یکپارچه ایران گردید و تا سال ۱۵۲۴ پادشاهی کرد. حاکم جدید ایران نسبت به ارمنیان رفتار نیکویی داشت. بویژه با بازرگانان ارمنی به خوبی رفتار می کرد و علت این امر از سویی همان بود که در بالا یاد شد و از دیگر سو وی چون دارای دوراندیشی و قریحه سیاسی سرشاری بود، به نحو احسن نقش بازرگانان و روحانیان ارمنی را در دور نمای سیاسی و اقتصادی حکومت نوپدید خود می دید و مورد ستایش قرار می داد.

با این حال فرزند و جانشین او یعنی شاه طهماسب نسبت به ارمنیان بی وفایی کرد. این بی وفایی شاه طهماسب در ادبیات ارمنی نیز انعکاس یافته است^{۱۰۷}.

^{۹۷} - amiras-yerzenkatsi، «مانتاداران، نسخه خطی ۱۰۲۰۰، شماره ۳۸۹.

^{۹۸} - arakel-davrizetsi، «کتاب تاریخ». ایروان: ۱۹۹۰. ص ۴۴۰.

^{۹۹} - khachatur-jughayetsi، ۱۹۰۵، ص ۹۶.

^{۱۰۰} - zakaria-sarkavak، «تاریخ». جلد ۱-۳. و آغارشاباد: ۱۸۷۰. جلد ۱، ص ۷.

^{۱۰۱} - martiros-di-arakel، «وقایعنامه». سده ۱۸، ص ۴۲۷.

^{۱۰۲} - ج. م. آنجیوللو. سفرنامه ص ۲۷۱-۲۷۰. سفرنامه بازرگانان ونیزی ص ۳۱۷. سفرنامه کاترینو زنو، ص

۲۷۳، یادداشت ۶، روتو سیاستمدار ونیزی و غیره.

^{۱۰۳} - هوهان واراگتسی (hovhan-varagetsi)، گفونی، ونیز: ۱۹۰۵. ص ۶.

^{۱۰۴} - ج. م. آنجیوللو. سفرنامه. ص ۲۷۲.

^{۱۰۵} - همانجا. ص ۲۷۱-۲۷۰ و ک. زنو، ص ۲۷۳، خاطرات روتو، سیاستمدار ونیزی ص ۲۵۳.

^{۱۰۶} - اسماعیل خود چه از طرف مادر و چه پدر با مسیحیان یونانی و کلدانی و گرجی نسبت داشت: (تشکیل

دولت ملی در ایران، والتر هینتس. ترجمه کیکاوس جهاننداری. تهران: ۱۳۶۱. ص ۸۹).

^{۱۰۷} - گفونی. هوهان واراگتسی. ونیز: ۱۹۰۵. ص ۱۲۰م

شایان ذکر است که جوامع ارمنی ایران در زمان حکومت صفوی نیز در آسایش کافی بسر نمی بردند زیرا از ربع نخست سده ۱۶م. جنگ های ایران و عثمانی از سرگرفته شدند و متناوباً تا زمان انحطاط صفویان (۱۷۳۶م.) ادامه یافتند.^{۱۰۸} در این دوران فئودالهای ارمنی قزلباش و نخجوان، اکثر روحانیان ارمنی، نیز بازرگانان ارمنی آذربایجان همانند سایر ساکنان هوادار صفویان بودند.^{۱۰۹}

در دوران جنگهای ایران صفوی و ترکیه عثمانی هر یک از طرفین در زمان موفقیت وارد سرزمین دشمن می شد و با غنایم و اسرای زیاد باز می گشت. از آنجا که بخش بزرگی از مهاجرنشین های ارمنی ایران در شمال غرب این سرزمین واقع بود، و جنگ های دو کشور عمدتاً در همین منطقه روی می داد، بیش از هر کس آنان متحمل رنج و زحمت می شدند.

در جنگی که ۲۱ اوت ۱۵۱۴م. میان سلطان سلیم عثمانی و شاه اسماعیل در چالدران روی داد، ایرانیان با شکست مواجه شدند و سپاه ترک دست به پیشروی زده وارد تبریز شد و از آنجا ۳۰۰۰ صنعتگر ارمنی را با خانواده هایشان به اسارت برد.^{۱۱۰}

اسکان ارمنیان در اصفهان در زمان شاه اسماعیل صفوی روی داده است و این نظریه که مهاجرنشین ارمنی اصفهان در دوران شاه عباس بزرگ پدید آمده با واقعیت برابر نیست. در مورد حضور ارمنیان در اصفهان پیش از دوره شاه عباس چند نوشته روی سنگ های قبر گورستان جلفای اصفهان گواهی می دهند: «در گورستان جلفا چند سنگ قبر وجود دارد که تاریخ روی آنها هزار (طبق تقویم ارمنی معادل ۱۵۵۱م-۱.ب).^{۱۱۱}

جهانگردان اروپایی سده شانزدهم در سفرنامه های خود اطلاعاتی در باره اقامت بازرگانان ارمنی در اصفهان و فعالیت چشمگیر آنان ارائه می دهند. یکی از این بازرگانان خواجه **نازار** نام داشت. شاه عباس مجوزی در سال ۱۵۸۰ به او داد که مربوط به سال ۱۵۸۰ بود و ترجمه ارمنی آن در کتاب **هاروتیون ترهوهانیانتس** ارائه گردیده است.^{۱۱۲}

البته تعداد ارمنیان پیش از مهاجرت بزرگ در زمان شاه عباس چشمگیر نبوده است.

^{۱۰۸} - مناسبات ایران و عثمانی از سده ۱۶ تا نیمه نخست سده ۱۷ و وضعیت ارمنستان. ه. ناجاریان، ایروان:

۱۹۶۱. ص ۵۸ و به تناوب در صفحات بعد تا ص ۲۸۰.

^{۱۰۹} - همانجا. ص ۶۹.

^{۱۱۰} - ه. آراکلیان. ارمنیان ایران. وین: ۱۹۱۱. ص ۲۳.

^{۱۱۱} - تاریخ جلفای نو (اصفهان). هاروتیون ترهوهانیانتس. جلفا: ۱۹۸۰. جلد ۱، ص ۱۷۴.

^{۱۱۲} - همانجا.

«در دهه ۸۰ سده شانزدهم ترکها تعدادی از نواحی و مناطق ایران را به تصرف خود در آوردند و ساکنان آنها را که ارمنی، پارسی و آذربایجانی بودند و تعدادشان به ۶۰,۰۰۰ نفر می رسید به سوی تراکیا انتقال دادند»^{۱۱۳}.

هوانس زارتسی (hovhannes-dsaretsi) تاریخنگار ارمنی وحشیگری های ترکان عثمانی در نواحی ارمنی نشین را غیر قابل وصف می شمارد^{۱۱۴}. یک مولف دیگر در همان زمان می نویسد که دشمن نه یک بار بلکه پنج بار لشکرکشی کرده است. بر اساس اطلاعات او در طول سه روز چنان جنگ و خون ریزی به وقوع پیوست که «جریان خون جسد ها را با خود می برد»^{۱۱۵}. عثمان پاشا در ماه اوت ۱۵۸۴م. وارد ارزروم شده آنگاه متوجه قارص و چلدر گردید و به سوی چالدران حرکت نموده از خوی، مرند و صوفیان گذشت و به تبریز رسید. لشکر ترک در ۲۱ سپتامبر ۱۵۸۴ وارد تبریز شده دست به غارت و چپاول و کشتار وصف ناپذیری زد^{۱۱۶}. سپاه ایران بزودی با استفاده از بیماری عثمان پاشا دست به حمله در حوالی تبریز زد و به پیروزی واقعی رسید. عثمان پاشا نیز کشته شد لیکن ترکان هنگام عقب نشینی دست به کشتار و غارت و کشتار و چپاول اهالی تبریز زدند. ساکنان ارمنی نیز متحمل شکنجه و چپاول و کشتار وصف ناپذیری گردیدند^{۱۱۷}.

از اطلاعات آراکل داوریژتسی (arakek-davrizhetsi) تاریخنگار مشهور آن عصر چنین بر می آید که پیش از مهاجرت ارمنیان در دوره شاه عباس، چند گروه ارمنی از نواحی آغوانک (آران) و گوغتن (goghtn) در اثر مالیاتهای سنگین، چپاول اموال، قتل و کشتار و اذیت ترکان خانه و کاشانه خود را رها کرده به ایران مهاجرت کرده اند. شاه عباس نیز آنان را به گرمی می پذیرد و آنان را در اصفهان اسکان می دهد. چند نفر ملیک ارمنی (امیر یا خان های ارمنی عمده تا از نسل شاهان قدیم) در میان این گروه ها بودند. داوریژتسی ساکنان چهار روستای دیزاک (dizak) و یک سوم ساکنان روستای دشت در گوغتن را نام می برد^{۱۱۸}.

پس از مرگ شاه محمد خدا بنده ایران دچار هرج و مرج شد و سپاه ترک با استفاده از این موقعیت در طول سه سال تا ۱۵۸۸ تمام قفقاز و آذربایجان را تحت فرمان خود در آورد. شاه

^{۱۱۳} - ه. ناجاریان، مناسبات ایران و عثمانی، ایروان: ۱۹۶۱، ص ۱۵۳.

^{۱۱۴} - ماتناداران. نسخه شماره ۲۷۷۶، ص ۲۶۶ ب.

^{۱۱۵} - ب. سارکسیان. فهرست نسخ خطی ونیز: ۱۹۱۴، جلد ۱، ص ۶۶۸-۶۶۷.

^{۱۱۶} - م. ک. زولالیان. مسائل تاریخی ارمنیان و مولفان اروپایی (۱۸-۱۳م)، جلد ۱، ایروان: ۱۹۹۰، ص ۱۳۰.

^{۱۱۷} - ماتناداران. نسخه خطی شماره ۸۹۳۹ ص ۲۷۴ الف، ۲۷۴ ب و شماره ۶۲۷۳ ص ۵۱۷ و ۵۱۸. مربوط به

خاطرات اسقف کارایت در آرچش.

^{۱۱۸} - آراکل داوریژتسی. «کتاب تاریخ». ایروان: ۱۹۹۰، ص ۶۴ و ۶۳.

عباس اول (۱۶۲۹-۱۵۸۷م.) پس از رسیدن به قدرت در سال ۱۵۹۰ در قسطنطنیه پیمان صلحی با ترکان امضاء کرد. در این زمان شاهراه تجاری قفقاز و شمال ایران کماکان در دست ترکان عثمانی قرار داشت. مطابق این پیمان شاه عباس نواحی گرجستان، ارمنستان شرقی، شیروان و آذربایجان را به ترکان سپرد و مجبور شد سالانه ۲۰۰ بار ابریشم به ترکان بدهد و قول داد در مناقشه ترکان یا روسیه دخالت نکند.

شاه عباس تصمیم گرفت از این فرصت برای سازماندهی سپاه استفاده کند و در زمانی مناسب به مصاف ترکان برد و این فرصت در سال ۱۶۰۳ فراهم شد. او با استفاده از اختلافات درونی حکومت عثمانی به سوی آذربایجان و ارمنستان لشکرکشی کرد. در همین سال تبریز^{۱۱۹} را پس گرفت و از رود ارس گذشت و مورد استقبال شایان بزرگان ارمنی شهر جلفا قرار گرفت. آنان ثروت کلان خود را به همت مناسبات دیرینه خود با وی کسب کرده بودند.

استقبال شدید خواهه ها یا تجار معروف جلفا از شاه تصادفی نبود زیرا پیش از استیلای ترکان نواحی جلفا، آگولیس، مغری، شوروت، آستاباد و لهرام (Lehram) واقع در جلگه ارس بعنوان اراضی «خاصه» از پرداخت مالیات معاف بودند. در حالیکه آنان اکنون مجبور بودند همان مالیات را به ترکان پرداخت کنند.

بدین سان پس از تصرف تبریز توسط لشکر شاه عباس، ترکان عثمانی به نخجوان عقب نشینی کردند. شاه سپاهی برای بیرون راندن آنها به آن نواحی فرستاد و خود با تمام قوا به سوی ایروان حرکت کرد. قلعه ایروان پس از ۸ ماه محاصره به تصرف لشکرشاه در آمد. همین تحولات در مناطق باسن، خنوس، کارین (ارزروم) آرچش و سایر نواحی ارمنستان غربی روی داد^{۱۲۰}.

زمانی که شاه عباس در قلعه ایروان بسر می برد، سپهسالار ایران الله وردی خان ارمنی از شیراز به ایروان رسید و کمک موثری در عملیات نظامی از خود نشان داد. آنگاه شاه او را راهی شهر **آروزکه**^{۱۲۱} نمود. بدین سان در جریان این رویدادهای نظامی ۶۰ هزار نفر ارمنی از ساکنان ارمنستان غربی به ایران کوچ داده شدند^{۱۲۲}.

تصرف ایروان توسط سپاه شاه عباس در سال ۱۶۰۴ روی داد. او آنگاه سمت بیگلربیگی سرزمین آرات (ارمنستان) را به امیر گونه خان قاجار سپرد. آنگاه دژ مستحکم شورآگیال (Shoragial) را تصرف کرد.

^{۱۱۹} - آ. داوریتسی. ۱۹۸۸. ص ۲۸.

^{۱۲۰} - همانجا. ص ۳۶-۲۵.

^{۱۲۱} - ادیک باغداساریان. تاریخ مفصل ارمنیان ایران. ج ۱. ۱۳۹۱. ص ۱۸۳.

^{۱۲۲} - اسکندر بیک ترکمان. عالم آرای عباسی. ص ۶۵۴.

شاه آگاهی یافت که سنان پاشا چفال اوغلی با سپاهی عظیم در دشت موش اتراق کرده و آماده حمله به ایروان است. لذا شاه عباس مطابق سیاست نظامی قزلباشها، فرمان داد سپاهش از طریق ایروان و نخجوان به تبریز عقب نشینی کنند و همزمان با آن تمام روستاها و شهرها را به آتش کشیده، دشت ها و مزارع را به تل خاکستر تبدیل نمایند و ساکنان را به پشت جبهه جنگ منتقل نمایند.

این کوچ اجباری ارمنیان به داخل ایران در تاریخ بی سابقه بود و ضربات هولناکی به سرنوشت آینده ارمنیان وارد نمود.

علل این کوچ اجباری توسط شاه عباس را می توان در چند مورد زیر خلاصه نموده.

۱- تخلیه ارمنستان از ساکنان ارمنی و تبدیل آن خطه به زمین سوخته بگونه ای که لشکر متجاوز ترکهای عثمانی نتواند آب و غذا و توشه خود را هنگام لشکرکشی از این نواحی تامین کند. این گونه سیاست صفوی از زمان شکست شاه اسماعیل از سلطان سلیم عثمانی مرسوم گردیده بود^{۱۳۳}.

۲- انتقال جلفای رود ارس به داخل ایران زیرا این شهر مهمترین نقطه تلاقی بازرگانی شرق و غرب محسوب می شد. با این کار شاه در صدد رونق اقتصادی و حرفه و فن در مناطق مرکزی ایران برآمد.

۳- تمرکز ارمنیان در مناطق مرکزی ایران که وضعیت نیمه بیابانی داشت. شاه در تلاش بود منطقه امن داخل ایران را پر سکنه کند و از سوی دیگر از دستان پرمهارت ارمنیان برای رونق کسب و کار و حرفه و هنر بهره ببرد.

انتقال عجولانه ساکنان آنسوی رود ارس به ایران به سرعت انجام شد و جان هزاران نفر در جریان آن چه هنگام عبور از رودخانه و چه در مسیر راه گرفته شد.

یکی از جهانگردان اروپایی شمار مهاجران ارمنی را ۶۰،۰۰۰ خانوار یاد کرده است. اگر تعداد افراد هر خانوار را ۵ نفر در نظر بگیریم، شمار مهاجران ۳۰۰،۰۰۰ نفر خواهد بود. البته ارقام دیگری نیز ارایه شده است. بر اساس یکی از آنها مهاجران ۷۰،۰۰۰ خانوار بوده اند. بر اساس جهانگرد اروپایی، تنها تعداد مهاجران برده فروخته شد، ۱۰۰،۰۰۰ نفر بود. شاردن سیاح ۴۰ سال بعد از مهاجرت بزرگ هنگامی که در مازندران به سر می برد با تأسف یاد می کند که از ۳۰،۰۰۰ خانوار مهاجر ارمنی که به آنجا رفته بودند تنها ۴۰۰ خانوار باقی مانده و بقیه به علت ناسازگاری

^{۱۳۳} - فیگوئرا، دن گارسیا سیلوا. «سفرنامه دن گارسیا». مترجم غلامرضا سمیعی. ج اول. تهران: ۱۳۶۳، ص

آب و هوای منطقه مرده اند^{۱۲۴}. اطلاعات دیگری نیز وجود دارد که بر پایه آن ها شمار مهاجران به ۵۰۰،۰۰۰ نفر بالغ شده است^{۱۲۵}.

بخش اعظم جمعیت مهاجر چند هزار نفری در رودخانه ارس و در هوای سرد آذربایجان جان خود را از دست دادند^{۱۲۶}.

مهاجران ارمنی در مراحل مختلف مهاجرت خود در نواحی مختلف ایران از جمله کاشان، قزوین، گیلان و انزلی^{۱۲۷} روستاهای اصفهان، لنجان، النجان، جغاقور (گندمان)، فریدن و بربرود^{۱۲۸}، گراز، کمره، جاپلق، قره قان (یا خره قان)^{۱۲۹}، شیراز^{۱۳۰}، چهارمحال، مازندران^{۱۳۱}، همدان و دیگر جاها اسکان یافتند که در فصول آینده در باره آنها مطالبی ارائه خواهد شد.

شاه عباس در حومه شهر اصفهان (جنوب شهر) در ساحل زاینده رود به ارمنیان مهاجر که عمدتاً از اهالی نخجوان و ایروان و جلفای ارس بودند، اجازه داد خانه و کاشانه ای برای خود بسازند. آنان نیز برای حفظ نام شهر و زادگاه پیشین خود نام مکان جدید را جلفای نو برگزیدند. بطور کلی جمعیت مهاجر شهری در شهرها و دهقانان و روستائیان در روستاها اسکان یافتند.

شاه عباس بعنوان پادشاه ایران، نسبت به خلق آواره ارمنی که خانه و کاشانه اش ویران شده بود، رحیم بوده بصورت پدری دردهای او را تسکین می داد (اگر چه خود وی نیز در ایجاد آنها نقش داشت). او طی فرمانهای متعدد، خود ویژگی و خود گردانی داخلی و ملی قوم همخونش را چه در زمان خود و چه برای آینده مورد حمایت و تاکید قرار می داد. پس از شاه عباس پادشاهان ایران، کم و بیش رهنمودهای او را در قبال ارمنیان مورد توجه قرار داده با آنها به نیکی سلوک نمودند.

ارمنیان نیز به نوبه خود، در تمام کشورهای که اقامت داشته اند، بویژه در ایران شهروندانی سازنده، مفید و نیک بوده و حداکثر کوشش خود را برای تعالی آن سرزمین به کار گرفته اند.

^{۱۲۴} - آشوت آبراهامیان، تاریخ مختصر مهاجرنشین های ارمنی. جلد ۱ ایروان ۱۹۶۴. ص ۲۵۳.

^{۱۲۵} - دانشنامه بزرگ ارمنی. جلد ۴. ص ۴۵۱.

^{۱۲۶} - آراکل داوریتسی. ترجمه آشخارابار. ص ۵۳-۵۲. گرابار ص ۸۶-۸۷.

^{۱۲۷} - هاروتیون ترهوانیاننس. تاریخ جلفای نو. جلد ۱. جلفای نو: ۱۹۸۰. ص ۳۸.

^{۱۲۸} - آراکل داوریتسی. تاریخ. ص ۴۷.

^{۱۲۹} - ترهوانیاننس. کتاب یاد شده. ص ۴۰.

^{۱۳۰} - آ. داوریتسی. ص ۴۸.

^{۱۳۱} - آشوت آبراهامیان، کتاب یاد شده ص ۲۵۳.

ارمنیان در آن نواحی از ایران که اقامت گزیدند با مهارت به کار سازندگی پرداختند. پل ها، راه ها و ساختمان های جدیدی بدست آنان ساخته شد. ایشان باعث رونق و پیشرفت در تمامی رشته های زراعت و کشاورزی شدند. بدین سان، اگر چه ارمنیان به موفقیت مناسب اقتصادی دست یافتند، لیکن ایران را نیز آباد نموده خلق و دولت ایران را نیز مورد مساعدت و یاری قرار دادند.

ارمنیان جلفای نو نه تنها به همشهری های خود حرفه های گوناگون آموختند بلکه روح عشق به کار را نیز در آنها دمیدند. امروز، اگر ایرانیان در تعدادی از حرفه ها و بویژه اینکه اصفهان از نظر زرگری و مخصوصاً رشته های آهنگری شهرتی بدست آورده و صاحب تخصص بزرگی شده اند، آنرا به معلمین و استادان شهروندان ارمنی خود مدیون هستند و تا امروز نیز از آنان حرفه و فن می آموزند.

به منظور ایجاد پیوند مستحکم میان ایرانیان و ارمنیانی که با این سختی ها به ایران آورده شدند، و برای محو خاطره و عشق سرزمین آباء و اجدادی در قلوب آنان و بهره برداری از این احساس در راه منافع خویش، شاه عباس به ملت ارمنی بالاخص اهالی جلفا حق داشتن شهردار و خود گردانی داد. به ایشان اجازه کامل در رابطه با مذهب و زبان ارمنی اعطاء شد.

او برای جلب قلوب و توجه ارمنیان به منظور کاستن از غم های آنان، شخصاً به دفعات در مجامع و کلیساها حاضر می شد. همچنین به دیدار بزرگان و زعمای قوم می رفت و بدین ترتیب فرمان داده بود تا ارمنیان بعنوان برادران متساوی الحقوق ایرانیان و شهروندان آگاه و خوب محسوب گردند ولی چه می شد کرد که ارمنی جدا شده از سرزمین آباء و اجدادی شب و روز موطن اصلی و مقدسات ملی خود را بیاد می آورد و گناهی هم نداشت زیرا نمی توانست به سادگی میهن خود را از قلبهایشان خارج کند بلکه دائماً با دلی آکنده با دلنگی و با چشمانی غرق در اشک، خانه و کاشانه، مزرعه و دشت متروک، وانک و کلیسا بویژه عبادتگاه اجمیادزین مقدس را که در قلب هر ارمنی جای دارد، به یاد می آورد. شاه عباس تمام اینها را می دید و احساس می کرد، لیکن سعی نمی کرد این عشق به میهن را از قلوب ملت ارمنی به زور بیرون آورد، بلکه به وسایل دیگری متوسل می شد تا این آرزوها را با سبیل ها و بقایای میهن قانع کند. لذا به منظور تسکین دردهای معنوی این ملت و تا حدی نیز بخاطر ملائم کردن عشق آنها به وطن، فرمان داد تا دست راست لوساوربیج مقدس و ۱۵ قطعه از سنگهای اجمیادزین مقدس را از ارمنستان آورند و این ها را برای تسکین آلامشان به ایشان هدیه کرد و آنها را در اولین ردیف شهروندان وفادار قرار داده با فرمانهای جدید حقوق و امتیازات و ویژگی های داخلی، ملی و مذهبی ارمنیان را مجدداً تثبیت کرد.

در اثر سلوک معقولانه شاه عباس و جانشینانش، ارمنیان کنونی ایران تدریجاً با سرنوشت خود سازش نموده خانه و کاشانه ویران خود را به فراموشی سپردند و قلباً و روحاً با

موطنی که حال زادگاهشان شده بود مانوس شدند و از آن روزگار تا امروز، شهروند ارمنی ایران تمام امیدهایی را که به وی بسته شده بود به نحو کامل و امن جامع عمل پوشانیده است. خلق ارمنی حتی بیش از آنچه که انتظار می رفت، با اعمال بی ریا و عالی خویش به سیر ترقی موطن جدیدش ایران کمک و مساعدت داده است.

View of the town of Julfa circa 1887

جلفای نو (اصفهان) در سال ۱۸۸۷

این ملت تمام تلاش و کوشش های خود را در زمینه های آموزشی، صنعتی، هنری، تجاری، کشاورزی، حتی سیاسی و فرهنگی بکار بسته است.

شاه امتیازات چشمگیری به بازرگانان و پیشه وران ارمنی داد و حتی اجازه داد ارمنیان کلیساهای خود را بنا نهند و دادگاه های خود را داشته باشند. شهردار یا کلانتر جلفای نو از میان ارمنیان برگزیده می شد. جلفای نو پس از مدتی کوتاه به یکی از کانون های مهم بازرگانی ایران تبدیل شد و بازرگانان ارمنی آنجا که اصطلاحاً **خوجا** یا **خواجه** نامیده می شدند در سده های ۱۷ و ربع نخست سده ۱۸م. به عنوان چهره های فعال بازرگانی و رونق دهنده گان روابط تجاری، اقتصادی و سیاسی ایران با هند، کشورهای اروپایی و روسیه در آمدند.

جلفای نو در سده ۱۷ و اوایل سده ۱۸م. به عنوان مرکز مذهبی یا حوزه اسقفی ارمنیان ساکن در جنوب ایران و نیز مرکز فرهنگی برای سراسر مهاجرنشین در آمد.

در سال ۱۶۰۷ در اثر قحطی و گرسنگی ده ها هزار نفر از مهاجران شوربخت ارمنی جان باختند. خاجاتور کاتب در یکی از نسخه های خطی در سال ۱۶۰۷ می نویسد: «بیش از ۱۰۰،۰۰۰ نفر از گرسنگی قحطی جان باختند. مصائب فراوانی به فرزندان قوم ارمنی وارد شد که نقل جزئیات آن مقدور نیست...»^{۱۳۲}.

^{۱۳۲} - آ. آبراهامیان. منبع یاد شده، ص ۲۵۲.

نقاشی در ایران باستان

نگارنده :بابک

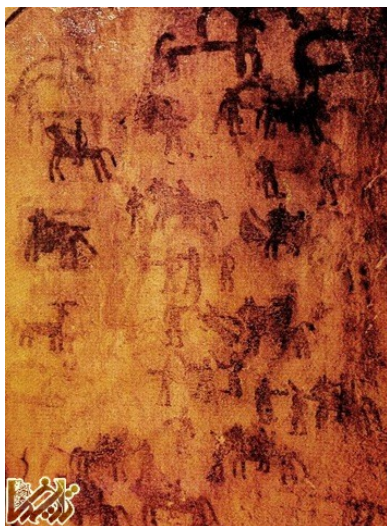
برای یافتن و پی بردن به هنر نقاشی ایرانی و رمز و راز و تخیلات و ارزشهای هنرمندان گذشته می بایست به درون غارها و بر روی صخره ها رفت و نهایتا بر روی صخره های کوهدشت لرستان و در غار دوشه قدیمی ترین نقاشی ایرانی که مربوط به هزاره هفتم ق.م است می توان دید .

نقاشی هایی که با گل اخری یا زغال و چربی حیوانات به کمک پرندگان بر روی دیوار غار نقش بسته اند . پس از نقاشی بر روی صخره ها و درون غارها نقاشی بر روی سفال صورت گرفت و ایرانیان آن زمان (هزاره ششم ق.م) احساسات و اندیشه های خود را بر روی ظروف سفالین پیاده می کردند .

با ورود به عصر مس و سنگ (۳۵۰۰ سال ق.م) تصویر سازی بر روی ظروف سفالین به درجه کمال خود رسید . در این دوره تصویر ها علاوه بر بار مفهومی برای تزئین و فرم ظروف به کار گرفته می شد .

با کشف فلز و ساخت ظروف مفرغی کنده کاری بر روی آنها آغاز شد .

سبک هخامنشیان که معرف نخستین سبک رسمی منسجم در هنر ایران بود بر اساس رسوم سلطنتی متداول در خاور نزدیک به ویژه کاخ های آشوری برای بیان عظمت و اقتدار شاهان هخامنشی صورت می گرفت .

در عصر اشکانیان گچ بر های رنگی و نقاشی دیواری از هنرهای رایج به شمار می رفت . در دوره ساسانیان علاوه بر نقش اندازی بر روی گچ و تزیینات گچ بری ، نقاشی با موزاییک برای تزیین داخل کاخ ها متداول گشت . نقاشی به مفهوم بیان اندیشه و القای تعلیمات مذهبی در اواخر دوره ساسانی مطرح شد . (تعلیمات مانی در کتاب ارژنگ روی پوست بهترین نمونه از این ادعاست)

مانویان در نقاشی بر جریان هنر اسلامی تاثیر گذاشتند و حتی برخی ، نقاشی مانوی را پایه نگارگری ایرانی اسلامی می دانند . نقاشی مانوی ، تصاویر را با خطوط موزون و رنگ های درخشان لاجوردی ، ابی روشن ، نارنجی ، سرخ و سبز ترسیم میکردند . با پیدایش حکومت های مستقل ایرانی در عهد سامانیان ، شهرهای بخارا و سمرقند به کانون های فعال فرهنگی تبدیل شد . (دیوار نگاره های حوالی نیشابور و سفالینه های منقوش نیشابور از همین دوره است) .

دوره سلجوقیان یکی از مهمترین ادوار تاریخی هنر اسلامی و ادیبان فارسی بود (نقاشی ها روی سفالینه ، به ویژه سفال کاشان ، نمایانگر تصویر پردازی عهد سلجوقی است) . در دوره استیلای مغول بر ایران ، در کارگاه هاس سلطنتی نقاشان را به کار تصویر کردن کتاب ها گماردند (شاهنامه فردوسی در این دوره بازنویسی و مصور شد) . از اوایل قرن هشتم کارگاه های شیراز تحت حمایت امیران اینجو فعالیت وسیعی را در مصور سازی متون ادبی به شیوه شاهنامه آغاز کردند .

این امیران به منظور مقابله با ایلخانان ، سیستم تجلیل تاریخ گذشته ایران را در پیش گرفتند و در نتیجه گرایش به هنر چینی کمترین اثر را در نقاشی شیراز به جا گذاشت و مکتب شیراز سنت نقاشی ایرانی را تداوم بخشید .

نساجی در ایران باستان

پارچه در سراسر تاریخ ایران از ارزش ویژه ای برخوردار بوده است . چرا که از سویی پارچه های فاخر معرف تشخیص و از سویی دیگر از کالاهای اصلی تجارت ایرانیان محسوب می شد . از ویژگی های منسوجات ایرانی رنگ های تند و براق ، طراحی ویژه و بافت عالی آن بوده است . لباس های فاخر ایرانیان باستان همیشه در تاریخ به چشم میخورد . انجایی که یونانیان و رومیان دامن ، هندیان ردای پنبه ، عرب ها پیراهن بلند کمر دار ، حبشیان پوششی از پوست پلنگ و شیر . ولی ایرانیان با نیم تنه و شلوار قلاب دوزی شده در زیر جوشن مشبک با جامه ای سراسر مزین به طلا به جنگ می رفتند .

نقوش و تزیینات خاص و قلاب دوزی ها و ظرافت بی نظیر و استفاده از رنگ های زیبا معرف ویژگی هنر نساجی هخامنشی بوده است . احتمالا اولین پارچه های ابریشمی توسط پارتيان تولید شده و ایرانیان در سده دوم تا سوم میلادی به راز پرورش ابریشم چینی ها دست یافتند . شاپور دوم پس از فتوحاتش در سوریا، صنعتگران آنجا را برای ایجاد کارخانه هایی در خوزستان ، ایوان کرخه ، گندی شاپور و شوشتر به ایران آورد. پیشرفت ابریشم بافی و منسوجات نقش دار در دوره ساسانی به حد اعلای رسیده بود و نقوش ایرانی را در بافته های مصر ، پارچه های واتیکان و حتی نقوش ژاپنی می توان دید.

پس از ورود اسلام تولید پارچه با همان کیفیت ادامه یافت به طوری که پارچه بافی شوشتر شهرت جهانی داشت. در فسا پارچه پرده ای از ابریشم با حاشیه های ویژه به صورت اختصاصی برای امرای وقت بافته می شد.

در دوره سامانی بخارا به بازار جهانی تجارت پارچه ابریشمی مبدل شده بود. در دوره مغول همه چیز به نابودی کشیده شد اما در زمان تیموریان و صفویان کارگاه های پارچه بافی از نو احیا شدند.

پارچه ابریشمی جغای با طرح یک جفت شیر ، قرن دوم یا سوم ه.ق

در زمان شاه عباس پرورش ابریشم در مازندران رواج داشت و ابریشم خام در آنجا به روسیه و اروپا صادر می شد . در همین زمان بود که نقوش مینیاتور بر پارچه های نفیس و مخمل نقش بستند . پس از نادرشاه صنایع بافندگی از بین رفتند و پرورش کرم ابریشم مازندران با سابقه ۱۴۰۰ ساله اش تقریباً از بین رفت . در زمان قاجار و با برگشت امنیت صنایع ابریشم بافی و پارچه های نخی مجدداً رواج یافت ولی بعدها با تولید انبوه و قیمت کم پارچه های نخی اروپا و ورود به ایران صنایع پارچه بافی ایران رو به رکود گذاشت .

منبع :

کتاب آشنایی با میراث فرهنگی ، هنرهای سنتی و صنایع دستی نوشته شده توسط ارژنگ ربیعی

آپاگا فصلنامه بین المللی ایران‌شناسی و ارمنی‌شناسی

شماره ۶۷ پاییز ۱۳۹۵

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی

پیدایی جامعه ارمنی در ایران

نقاشی در ایران باستان

نساجی در ایران باستان

ارمنی

تئاتر ارمنی جلغای نو (اصفهان)

انگلیسی

حکومت ترور و وحشت - کشتار ارمنیان در تراپوزان و ارزروم

مقالات و دیدگاه‌های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله‌ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی‌شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

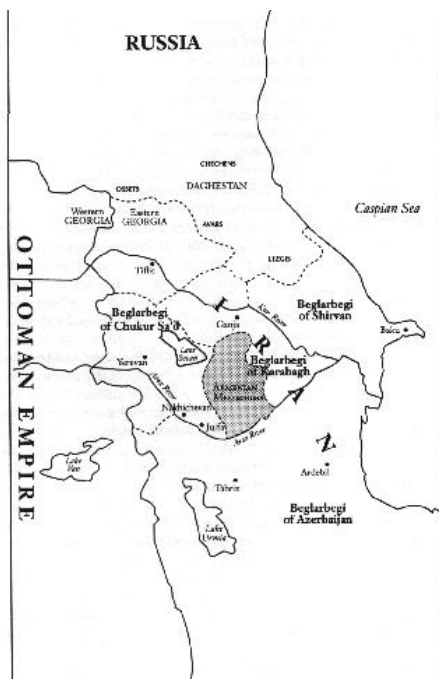
چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی - اجتماعی مطالعات شرق شناسی، ایران‌شناسی و ارمنی‌شناسی
An International Journal of Oriental Studies

Map 3: Eastern Armenia, the Rest of Transcaucasia, and Iranian Azerbaijan in the Late 17th and Early 18th Centuries

شماره ۶۷ پاییز (آذر) ۱۳۹۵

No. 67, December 2016